

Алла Нїтченко

ВИКОНАВЧІ КОМІТЕТИ ГРОМАДСЬКИХ ОРГАНІЗАЦІЙ 1917 РОКУ: ПІДСУМКИ ТА ПЕРСПЕКТИВИ ВИВЧЕННЯ

У статті аналізується ступінь вивчення інституту виконавчих комітетів громадських організацій, які функціонували під час революції 1917 року. Наголошується, що дослідження цієї теми має давню традицію. Історіографічний доробок умовно поділяється на чотири групи: перша – радянська історіографія, друга – сучасна російська, третя – західна, четверта – сучасна українська. Значна увага приділяється аналізу краєзнавчої історіографії з історії Чернігівщини. Виділяються маловивчені аспекти загальної проблеми та перспективні напрямки дослідження теми на регіональному рівні.

Ключові слова: виконавчі комітети, громадські організації, догми, правовий статус.

На початку ХХ століття українське суспільство переживало системну кризу, яка виникла внаслідок сукупності внутрішніх та зовнішніх факторів, що зрештою призвело до падіння монархії у лютому 1917 року. Ліквідація самодержавства супроводжувалася суттєвими змінами у всіх сферах життя, зокрема, й у системі місцевого управління та самоврядування. Вагомим каталізатором цього процесу стала значна політична активність усіх верств суспільства. Саме тому дослідження інституту виконавчих комітетів громадських організацій має велике значення для розуміння порядку формування і функціонування всіх владних структур після Лютневої революції не лише у центрі, а й на місцях. Увага дослідників до цієї теми спричинена досить важливим місцем виконавчих комітетів у системі влади та їхньою роллю у місцевому управлінні. Звернення дослідників до інституту виконавчих комітетів громадських організацій зумовлене також принципами їхнього формування та діяльності, котрі виходили за межі самодержавної та більшовицької моделей управління.

Аналіз широкого кола наукових праць дозволяє виділити декілька періодів у вивченні виконавчих комітетів громадських організацій.

Перший період охоплює 1917 – кінець 1920-х років. Початок у вивченні історії виконавчих комітетів заклали безпосередньо учасники подій 1917 року. Так, у споминах В.Д. Набокова та П.М. Мілюкова відображається точка зору проурядових кіл, котрі вважали помилкою наказ про усунення губернаторів і ліквідацію поліції, що призвело до зникнення влади на місцях і виникнення «самочинних організацій» (виконавчих комітетів громадських організацій). Зокрема, П.М. Мілюков вважав, що існування подібних органів дискредитувало владні повноваження урядових комісарів, перетворивши їх на «середню ланку» між центральною владою та виконкомами.¹

Перший крок до вивчення феномену інституту волосних громадських комітетів було здійснено радянською історіографією у 20-і роки ХХ століття. Її представники, відтворюючи політичну та соціальну історію окремого регіону або міста від лютого до жовтня 1917 року, давали досить загальну оцінку революційним буржуазним організаціям, у тому числі й виконавчим комітетам. При цьому, більшість дослідників вважала, що буржуазний (або буржуазно-поміщицький) склад виконавчих комітетів заважав та затримував розвиток пролетарської

© Нїтченко Алла Григорівна – ст. викладач кафедри цивільного і господарського права юридичного факультету Чернігівського державного інституту економіки і управління.

революції. На їхню думку, з початку існування й до ліквідації виконкоми громадських організацій проводили контрреволюційну та угодницьку політику підтримки Тимчасового уряду.²

За цих умов А.В. Шестаков висунув тезу про їх проурядовий характер та обґрунтував такий висновок тим, що з юридичної точки зору вони підпорядковувались губернським та повітовим комісарам Тимчасового уряду.³ Але існувала й інша точка зору, яку обґрунтували С.М. Дубровський та І. Верменічев. Вони прийшли до висновку, що волосні виконавчі комітети являли собою селянську владу і входили до системи місцевих державних органів формально, тому що на практиці проводили незалежну від Тимчасового уряду політику.⁴

У цей час формується також декілька точок зору щодо соціального складу волосних виконавчих комітетів. Одна частина дослідників вважала, що вони опинилися у руках сільської буржуазії (А.В. Шестаков), друга – заможних верств села (С. Фомічов, А. Арсент'єв, Є.Н. Луцький та інші).⁵ Інші дослідники підтримували точку зору, згідно з якою виконавчі комітети склалися з трудового селянства і були органами селянської влади (І. Верменічев, М. Кордонська, М. Д. Федоровська та ін.).⁶

По-різному в історіографії 1920-х рр. оцінювалась і діяльність волосних комітетів. Окремі дослідники вважали їх органами самоврядування, створеними на демократичних засадах (М. Кордонська), дехто вбачав у них революційно-демократичні органи та масові селянські організації (Є.П. Лук'янов, В.І. Кострикін, В.М. Губарева та ін.).⁷

Незважаючи на те, що радянська історіографія 1920-х років основну увагу приділяла аналізу форм та методів класової боротьби, дослідники намагалися глибше дослідити інститут волосних виконавчих комітетів та визначити їхнє місце у системі місцевого управління. Але навряд чи можна стверджувати, що історична наука цього періоду дійшла якоїсь спільної думки щодо складу та статусу виконавчих комітетів. До того ж це час становлення радянської історіографії, в основу якої було покладено марксистсько-ленінську методологію. Тому в багатьох дослідженнях уже простежується тенденція до вивчення цих органів як «контрреволюційних» та «антинародних».

1930-і – перша половина 1950-х років – це другий період, який характеризується затвердженням диктату держави щодо до науки. З кон'юнктурних міркувань питання про владу, самоврядування, діяльність громадських організацій фактично не досліджувались. У «Кратком курсе ВКП(б)» навіть не було згадки про існування виконавчих комітетів громадських організацій.⁸ Умови, що склалися, виключили можливість дослідження виконавчих комітетів. Розпочалася «боротьба за чистоту марксистсько-ленінської теорії». Насаджувалася думка, що всі громадські організації, в тому числі й виконавчі комітети, які не опиралися на пролетарську або бідняцько-селянську основу, мали контрреволюційну сутність та гальмували революційний рух. Ця теза була обґрунтована у роботі В. Ундревича та М. Кареві і здійснила великий вплив на подальший розвиток оцінки волосних виконавчих комітетів.⁹

Таким чином, діяльність, внутрішня еволюція та політична доля виконавчих комітетів громадських організацій у цей час не стала предметом спеціального вивчення, а їхня оцінка була в жорсткій залежності від офіційної доктрини. Факти, які не відповідали офіційній концепції революції, спотворювалися у «правильний» бік або взагалі ігнорувалися.

З другої половини 1950-х років бере початок третій період, який закінчився наприкінці 1980-х років. У цей час, в умовах лібералізації радянського режиму, відбулася часткова відмова від найпримітивніших та упереджених інтерпретацій волосних виконавчих комітетів громадських організацій. Хоча загальна оцінка виконавчих комітетів мало в чому змінилась із 1930-х років. Традиційно вони відносились до контрреволюційних органів, які стали основною опорою

Тимчасового уряду та гальмували розвиток революційного руху. Дослідники намагалися провести лінію між діяльністю рад та виконавчими комітетами. Прагнули розкрити класову обмеженість комітетів та низьку популярність серед населення. Питання про участь у діяльності виконавчих комітетів громадських організацій, селян, робітників, солдат повністю знімалося або зазначалося, що їхня роль була незначною.¹⁰ Так, Б.М. Морозов стверджував, що «органи селянського управління у волості та селянському суспільстві при Тимчасовому уряді залишалися такі ж, як і при самодержавному устрої».¹¹ Дехто з учених навіть проводив аналогії із губернськими та повітовими комітетами (В.А. Соловійова, С.А. Артем'єв). Наприклад, С.А. Артем'єв, аналізуючи губернські та повітові органи буржуазно-поміщицької влади, відмічає, що такі ж комітети організовувалися у волостях.¹² А дослідник П.М. Першин стверджував, що вони мали кулацький склад.¹³

У той же час треба відмітити, що наприкінці 1950-х років робляться спроби визначити роль та місце волосних виконавчих комітетів у системі місцевої влади. По-перше, була озвучена оцінка політики партії більшовиків у 1917 році щодо виконавчих комітетів. Діяльність представників керівної партії на цьому поприщі вважалася помилковою та піддавалася критиці. Вхідження більшовиків до цих органів виправдовувалося, лише якщо вони по своїй суті були революційно-демократичними організаціями.¹⁴ По-друге, деякі дослідники здійснили спробу по-новому осмислити соціальну сутність виконавчих комітетів. Дослідниця В.М. Губарева, вивчаючи матеріали Петроградської губернії, дійшла висновку, що волосні виконавчі комітети були найпоширенішою на селі формою організації революційного селянства.¹⁵ Е.Д. Попова наголошувала, що масове створення виконавчих комітетів навесні 1917 року свідчило про зростання політичної свідомості селян, які розвинули досвід першої революції, а різноманіття форм низових організацій є показником революційної творчості народних мас, в основі якої лежав демократичний принцип встановлення народної влади.¹⁶

В узагальнюючих роботах П.М. Соболева та А.Я. Утьонкова показано, що склад виконавчих комітетів був змінною величиною: спочатку перевагу у комітетах мала заможна селянська верхівка, потім відбулася радикалізація настроїв, унаслідок якої склад виконкомів став бідняцько-середняцьким. Але радикалізацію виконкомів вони пояснювали традиційно: заслугою більшовицьких організацій.¹⁷ О.Н. Моїсеєва, А.М. Андреев та Е.Н. Бурджалов оцінювали виконавчі комітети громадських організацій як органи революційної влади, котрі діяли в інтересах селянства.¹⁸ І.І. Мінц, П.М. Медведєв, П.Ф. Решодько та інші теж намагалися розглядати соціальний склад волосних комітетів у розвитку.¹⁹

У 1970-1980-і роки Г.О. Герасименко, Н.А. Кравчук, В.І. Кострикін та інші продовжили розробку даного питання. Дослідники наголошували, що виконавчі комітети уособлювали народну владу і тому вони не можуть вважатись органами влади Тимчасового уряду. Вивчаючи аграрне питання на селі, вони дійшли висновку, що ці органи зіграли значну роль в організації та розгортанні селянського руху влітку 1917 року. А пасивна політика Тимчасового уряду у вирішенні аграрного питання стала поштовхом до еволюції виконавчих комітетів, і селянська більшість почала активно брати участь у громадському житті країни.²⁰

Ця новаторська концепція отримала закінчений вигляд у роботах А.В. Сєдова та О.Д. Малявського. Вони підтримали та розвинули думку, що волосні виконавчі комітети пройшли певну еволюцію від всестанових органів до бідняцько-середняцьких осередків. На їхню думку, ця соціальна структура остаточно склалась до червня 1917 року в масштабах усєї країни. У зв'язку з цим основними питаннями, які вони намагались вирішувати, були земельна та продовольча проблеми. Ці проблеми вони вирішували разом із земельними та продовольчими комітетами, які часто і працювали під їхньою егідою.²¹

Своєрідним підсумком дослідження виконавчих комітетів цього періоду можна вважати роботи А. М. Андреева, В.І. Старцева та Е.Н.Бурджалова.

Зокрема, А.М. Андреев прийшов до висновку, що «виконавчі комітети громадських організацій навряд чи правомірно прирівнювати до функцій рад., а більшовики та члени рад входили до них тільки для розвінчування політики буржуазного Тимчасового уряду».²² В.І. Старцев та Е.Н. Бурджалов у свою чергу доводили, що виконавчі комітети представляли собою коаліцію різних соціальних сил і тому мали високий авторитет, завдяки якому вже в березні-квітні 1917 року їм вдалося поставити під контроль комісарів Тимчасового уряду та заручитись підтримкою рад, котрі на той час не намагалися боротися за владу і були захисниками соціально-економічних інтересів пролетаріату та селянства.²³

Слід відмітити, що В.І. Старцев у своїх роботах намагався не тільки вивчити особливості відносин Тимчасового уряду та Петроградської ради, але й проаналізувати проблеми формування Тимчасового уряду та його діяльність у сфері регіонального управління.²⁴ Він дійшов висновку про відсутність двовладдя в перші тижні революції і здійснив аналіз діяльності виконавчих комітетів громадських організацій та їх відносин із комісарами Тимчасового уряду. На жаль, висновки В.І. Старцева не отримали подальшої розробки в науці. Навіть «перебудова» не призвела до суттєвих змін в оцінці регіональних органів державної влади та громадсько-політичних організацій.

Так, збірник наукових статей «Исторический опыт Великого Октября», який був присвячений 90-літтю з дня народження І.І. Мінца, не став чимось новим в історіографії. В рамках цього збірника вийшла стаття М.І. Єрошкіна, яка була присвячена проблемам історії органів державної влади. В ній учений піддав критиці висновки В.І. Старцева про відсутність двовладдя в березні-квітні 1917 року. На його думку, «Тимчасовий уряд та його органи влади робили все можливе, щоб зберегти старий державний апарат і відновити його під іншою назвою».²⁵ Всіх своїх опонентів він звинуватив у вузькій джерельній базі.

Отже, для третього етапу становлення радянської історіографії характерні такі особливості: по-перше, в наукових дослідженнях відбувається постановка проблематики розбудови та функціонування місцевих органів влади і самоврядування (починає вивчатись інститут виконавчих комітетів); по-друге, нарешті була поставлена проблема класової сутності виконавчих комітетів громадських організацій; по-третє, повітові та губернські виконавчі комітети, як і раніше, розглядалися як виразники буржуазно-поміщицьких інтересів; по-четверте, розпочалося вивчення регіональної специфіки та впливу соціально-економічного розвитку регіонів на політичні процеси. Внаслідок цього офіційна історіографія визнала важливість даного інституту влади в революційних подіях 1917 року, прогресивність їхньої діяльності та коаліційний склад губернських та повітових комітетів. Але для цього періоду були характерні й негативні тенденції, а саме: для багатьох дослідників губернські та повітові виконавчі комітети залишалися буржуазно-поміщицькими органами, провідниками політики Тимчасового уряду. Визнання їх коаліційного складу розумілось як регресивний фактор, який гальмував розвиток революції. Участь більшовиків у діяльності цих органів продовжувала оцінюватись як помилка. Варіантність розвитку ситуації в країні не укладалася у рамки партійної історії. Загалом, інститут виконавчих комітетів громадських організацій розглядається через призму подій жовтня 1917 року.

З 1990-х років набула розвитку російська історіографія, яка була пов'язана зі зміною політичного курсу країни та демократизацією суспільства. Відкриття раніше не доступних для вивчення архівів сприяло залученню до наукового обігу великої кількості джерел. Вони дозволили по-новому оцінити події 1917-1918 років і, зокрема, історію виконавчих комітетів громадських організацій. Разом з тим суттєво зменшився науковий інтерес до історії рад як революційно-демократичних органів влади. Ця тенденція була пов'язана з розпадом у 1991 році СРСР та ліквідацією у 1991-1993 роках радянських органів влади, які були народжені Жовтневою революцією 1917 року.²⁶

В історичній науці та публіцистиці стає особливо актуальною проблема альтернативи та пошуку оптимальної моделі розвитку країни, що змусило дослідників звернутися до вивчення політичних реалій Лютневої революції. Тому стає зрозумілим зростаючий інтерес науковців саме до історії виконавчих комітетів громадських організацій як до альтернативи влади. В російській історичній науці апологетом нового підходу до вивчення інституту виконавчих комітетів громадських організацій 1917 року став Г.А. Герасименко. Його дослідження на загальноросійському рівні визначили основні напрямки у вивченні даної теми. Саме тому вважаємо за необхідне окреслити головні риси його концепції.

Г.А. Герасименко, відійшовши від марксистських догм, намагається відмовитись від погляду на виконавчі комітети, як на «буржуазні органи влади», вважаючи їх появу «народженням демократії».²⁷ Він прийшов до висновку, що після повалення самодержавного устрою реальною владою на місцях стали не земські установи, на які Тимчасовий уряд покладав надії, а виконавчі комітети громадських організацій, котрі були здатні адекватно виражати інтереси та наміри представників дрібної буржуазії. Завдяки широкій народній підтримці, діючи більш радикально, вони без зусиль відтіснили земства від важелів управління.²⁸ Крім того, він звернув увагу на різнотипність та різноплановість виконавчих комітетів. Йому вдалося провести паралель між соціальним складом комітетів та ступенем їхнього радикалізму, що знайшло прояв у конфліктах з Тимчасовим урядом та земствами.²⁹

У наступних дослідженнях Г.А. Герасименко розвивав тезу про виконавчі комітети як демократичні органи, котрі були уособленням «єдності мас, політичною формою народного фронту, розгорненого проти монархічної системи правління».³⁰ На його думку, система виконавчих комітетів почала руйнуватися навесні 1917 року. Це сталося не тому, що виконавчі комітети були буржуазно-поміщицькі, а тому, що «у політичному житті країни набирав силу процес об'єднання полярно протилежних таборів навколо своїх головних політичних курсів – капіталісти та поміщики прагнули встановити диктатуру буржуазії, більшовики – диктатуру пролетаріату. Ці два табори неухильно втягувались у непримириму боротьбу, витісняючи з політичного життя демократичні організації та установи».³¹ Ця теза викликала появу суперечливого твердження, що процес умирання інституту виконавчих комітетів почався навесні, паралельно поляризації населення на два табори.³²

Також Г.А. Герасименко звернувся до проблеми відносин виконавчих комітетів з Тимчасовим урядом. Він показав, що виконавчі комітети сформувались як коаліційні демократичні організації, що стояли на центристських позиціях, в яких мали вплив середні прошарки суспільства.³³ Тимчасовий уряд своїм небажанням підтримати їх зруйнував можливість демократичної еволюції країни.³⁴

Аналізуючи діяльність виконавчих комітетів, дослідник дійшов висновку, що на неї могли здійснювати вплив декілька змінних – соціальний склад, настрої мас, відносини з іншими організаціями, спади та підйоми революції.³⁵

Праці Г.А. Герасименка поклали початок новій дискусії в історичній науці. На суперечливі судження у його дослідженнях про стан місцевої влади звернула увагу І.М. Федотова. Вона відмітила, що в роботі «Народ и власть» спочатку Г.А. Герасименко стверджує, що навесні «в більшості міст саме комітети являлись носіями влади, а комісари, вибрані ними, перебували у залежному становищі», ради на владу не претендували. Але далі автор суперечить сам собі, стверджуючи, що вже у квітні розпочалося «розмивання влади», при цьому не ілюструючи цю тезу конкретними фактами.³⁶ Суперечливим є також твердження вченого, що виконавчі комітети «склались в цілісну загальноросійську систему, що охопила всі владні рівні».³⁷

Незважаючи на дискусійні положення, важливим підсумком робіт Г. Герасименка є те, що виконавчі комітети громадських організацій стали розумітися як

ланки єдиного суспільно-політичного інституту, як політична форма народного фронту проти монархічної системи.³⁸ До того ж Г. Герасименко здійснив у своїх роботах детальний аналіз історіографії питання 1920-1980-х років.³⁹

Інші російські дослідники підтримали тезу Г. Герасименка про появу виконавчих комітетів як «народження демократії», розвинули ідею про протистояння Тимчасового уряду та комітетів, яке було знято призначенням урядових комісарів.⁴⁰ Е.О. Сагалаков, зокрема, припустив, що виконавчі комітети мали вплив на комісарів тільки у період весни, який припинився у зв'язку з падінням їхнього авторитету, зате відбулося посилення влади комісарів.⁴¹ Але І.М. Федотова звернула увагу на те, що цей висновок не можна вважати достатньо аргументованим, тому що автор не використав для ілюстрації цієї тези матеріали місцевих архівів.⁴²

Спираючись на дослідження Г.А. Герасименка, В.П. Булдаков та П.В. Волобуєв припустили, що зникнення з політичної арени виконавчих комітетів було пов'язано з розпорядженнями Тимчасового уряду та появою нових дум та земств, вибраних на основі загального виборчого права. Вони прийшли до висновку, що виконавчі комітети на кінець літа були цілком життєздатні і могли не допустити більшовицького перевороту.⁴³ Але подібна точка зору не враховує соціально-політичну ситуацію в країні та настрої мас, тому часто піддається критиці.

Питанням низових виконавчих комітетів продовжує займатись А.В. Сєдов, якій уніс корективи у свої погляди. В монографії «Крестьянские комитеты в 1917 году» він дослідив земельні, продовольчі та виконавчі комітети та прийшов до висновку, що наявність у селах земельних та продовольчих комітетів не впливала на авторитет виконавчих комітетів. Вони протягом усього періоду існування були провідними адміністративними органами, яким підпорядковувались усі інші органи влади.⁴⁴ У своїх наступних роботах він детальніше дослідив процес становлення волосних та сільських комітетів як органів селянської влади.⁴⁵

Регіональні російські дослідження вносять значний вклад у розробку проблеми. Останнім часом опублікована значна кількість робіт, присвячених аналізу місцевої влади 1917 року на Уралі, у Сибіру, Поволжі, Південній та Центральній частинах Європейської Росії.⁴⁶ Повніше охарактеризовані комітети Тульського краю та Поволжя.⁴⁷ На матеріалах інших губерній досліджені тільки окремі ланки інституту виконавчих комітетів.⁴⁸

Отже, російській історичній науці вдалося повністю вийти за рамки радянської історіографії. Виконавчі комітети громадських організацій розуміються як народний інститут влади, коаліційний за складом, який займав центристську позицію на політичній арені і втратив авторитет на літо-осінь 1917 року. Розробляються найпрогресивніші напрямки в історії виконавчих комітетів, розширилась географія їх вивчення.

Що ж стосується західної історіографії, то можна констатувати, що в ній інститут виконавчих громадських організацій залишається недостатньо вивченим. Наприклад, Н.Верт стверджував, що структура комітетів, «як правило, не відповідає офіційним інструкціям», а їхня діяльність надихала на анархію.⁴⁹ Г. Гіл та Д. Рейлі, використовуючи матеріали Саратовської губернії, здійснили характеристику основних напрямків діяльності губернського та волосних виконавчих комітетів навесні 1917 року.⁵⁰ Незважаючи на вузькість джерельної бази, Г. Гіллу вдалося показати, що інститут волосних комітетів за своїм складом був селянським органом. А Д. Рейлі наголошує, що починаючи з березня 1917 року всередині виконавчих комітетів міцніла коаліція соціалістичних партій. У свою чергу американський учений У. Розенберг, вивчаючи проблеми управління в Лютневій революції, прийшов до висновку, що доля демократії в Росії була пов'язана з «демократією участі», тобто ступенем залучення мас до процесу безпосереднього управління на низових рівнях і розумінням політичними елітами загальнодержавної важливості цього процесу.⁵¹

Механізм формування й функціонування управлінського апарату Тимчасового

уряду, а саме інститут виконавчих громадських комітетів, на етнічних українських землях в сучасній українській історіографії вивчений недостатньо. Основними науковими пріоритетами українських вчених є проблеми становлення органів державної влади Центральної Ради та місцевого самоврядування в 1917 році, роль та місце в цьому процесі місцевого населення, українських політичних сил та військових організацій.⁵² Проблема формування та діяльності виконавчих комітетів громадських організацій залишається поза увагою вітчизняних дослідників.

Цей інститут влади довго залишався маловивченим і в краєзнавчій історіографії, зокрема у дослідженнях історії Чернігівської губернії. Він не викликав особливої цікавості у радянських дослідників-краєзнавців, які лише зачіпали дане питання в контексті вивчення діяльності рад.

Так, у 20-і роки розпочалося регіональне дослідження виконавчих комітетів. У краєзнавчій роботі В. Щербакова, опублікованій до 10-х роковин революції, є стислі відомості про створення Чернігівського виконавчого комітету громадських організацій. Він зробив висновок, що «протягом усього часу існування комітетів між ними та комісарами Тимчасового уряду – з одного боку, та земським самоврядуванням – з іншого, ведеться безперервна боротьба за підпорядкування й керівництво».⁵³ Але В. Щербаков не підняв проблему соціального та правового статусу комітету, не здійснив спроби відтворити безпосередню діяльність комітету в період його існування.

У наступні періоди розвитку краєзнавчої історіографії історія створення та функціонування виконавчих комітетів громадських організацій Чернігівської губернії 1917 року не вивчалася взагалі. Тільки з 2000-х років нашого століття розпочалося їх вивчення.

Так, окремі аспекти історії створення та функціонування Чернігівського виконавчого комітету громадських організацій вивчала О.В.Оніщенко⁵⁴. Підготовлена нею розвідка має велике значення для дослідження теми, бо в ній уперше проаналізовано процес створення Чернігівського виконавчого комітету. Авторка наголошує, що «в сучасній українській історичній науці дослідженню історії цих революційних органів влади приділяється значно менше уваги».⁵⁵ Вона пояснює це тим, що діяльність виконавчих комітетів нерідко асоціюється дослідниками з діями Тимчасового уряду, ворожого до українських проблем. Вона спробувала змінити уявлення про виконком як суто буржуазно-реакційний орган. Дослідниця докладно проаналізувала процес заснування виконкому, окремі аспекти його діяльності навесні 1917 року, деякі аспекти проблеми взаємодії з вищими суспільними і місцевими державними інститутами, намагалася розкрити причини занепаду цього органу. На її думку, вивчення прикладу роботи Чернігівського виконавчого комітету «може бути переконливою ілюстрацією до причин краху Тимчасового уряду і частково Центральної Ради».⁵⁶ Наголошуючи, що ці уряди припустилися однакових помилок у фінансовій сфері, і саме за відсутності коштів виконавчі комітети призупинили своє існування.

Але поза увагою дослідниці залишилися проблеми соціально-політичного складу, внутрішньої структури виконкому громадських організацій, не визначені основні напрями його діяльності за період існування. Проблеми взаємодії з вищими суспільними і місцевими державними інститутами розглядаються в розвідці лише побіжно, тією мірою, як це потрібно було для вирішення основного завдання відповідної роботи.

Тому нами була здійснена спроба дослідити комплекс цих невирішених проблем. Проаналізувавши архівні джерела, ми прийшли до висновку, що виконавчі комітети всіх рівнів були масовими організаціями та мали коаліційний характер. Склад комітетів залежав від ініціативи, проявленої конкретною групою або організацією. Виконавчі комітети громадських організацій Чернігівської губернії мали слабку внутрішню структуру, відсутність регулярного фінансування, були нездатні пристосовуватися до швидкоплинної політичної ситуації, що

зрештою призвело до ослаблення їх ролі у губернії. Після проведення виборів до органів місцевого самоврядування діяльність виконавчих комітетів поступово почала втрачати сенс. Відповідно їхнє зникнення було цілком закономірним явищем.⁵⁷

Підбиваючи підсумки історіографічного освоєння заявленої теми, відмітимо не тільки дискусійність, але і недостатню вивченість теми. Тому необхідно продовжити всебічне дослідження інституту виконавчих комітетів громадських організацій як в межах Російської імперії, так і на рівні окремих регіонів та губерній. Це дозволить скласти цілісне уявлення про особливості організації та функціонування виконавчих комітетів, їхнє місце у системі місцевого управління та самоврядування, специфіку діяльності у окремих регіонах імперії.

1. Милюков П.Н. Воспоминания / Павел Николаевич Милюков; [Предисл. Н.Г. Думовой, С. 3-20]. - М., 1991. - С. 479 - 480; Набоков В.Д. Временное правительство: (Воспоминания) / Владимир Дмитриевич Набоков; [Вступ. ст. И.Н. Бороздина]. - М., 1991. - С. 27 - 28.

2. Куранов Г. Советы на Артемовщине между Февралем и Октябрем 1917 года / Г. Куранов // Летопись революции [Журнал по истории КП(б)У и Октябрьской революции на Украине]. - 1927. - № 5 (26) - 6 (27). - С. 162 - 189; Герасименко Г.А. Низовые крестьянские организации в 1917 - первой половине 1918 г. На материалах Нижнего Поволжья / Герасименко Г.А. - Саратов, 1974. - С. 9.

3. Шестаков А.В. Крестьянские организации в 1917 году / Андрей Васильевич Шестаков // Аграрная революция: [Сб. ст.] - Т.2. Крестьянское движение в 1917 году. - М., 1928. - С. 105 - 106, 151.

4. Дубровский С.М. Крестьянство в 1917 году / Дубровский С.М. - М. - Л., 1927. - С. 73 - 75; Верменичев И. Крестьянское движение между Февральской и Октябрьской революциями / И. Верменичев // Аграрная революция: [Сб. ст.] - Т.2. Крестьянское движение в 1917 году. - М., 1928. - С. 187 - 190.

5. Герасименко Г.А. Вказана праця. - С. 6 - 7.

6. Герасименко Г.А. Вказана праця. - С. 9 - 13.

7. Герасименко Г.А. Вказана праця. - С. 10 - 11; Губарева В.М. Развертывание социалистической революции в деревне в 1918 году. По материалам Петроградской губернии / Губарева В.М. - Л., 1957. - С. 7.

8. История Всесоюзной коммунистической партии (большевиков): Краткий курс; [Под. ред. Комиссии ЦК ВКП (б); Одобрено ЦК ВКП (б), 1938 г.]. - М., 1946. - С. 174 - 215.

9. Федотова И.Н. Общественные исполнительные комитеты северной части Центрального района России в 1917 году: На материалах Владимирской, Костромской, Тверской и Ярославской губерний: автореферат дис. на соискание уч. степени. канд. ист. наук: 07.00.02 / И.Н. Федотова. - Владимир, 2001 - С.4 - 5.

10. Андреев А.М. Местные советы и органы буржуазной власти (1917 г.) / Анатолий Михайлович Андреев. - М., 1983. - С.19 - 20, 83 - 85; Думова Н.Г. Кадетская партия в период Первой мировой войны и Февральской революции / Н.Г. Думова, В.Я. Лаверьчев. - М., 1988. - С. 114 - 120, 223 - 224; Кузнецова Д.С. Петроградская губерния в 1917 - 1918 гг. / Кузнецова Д. // Борьба большевиков за установление и упрочение Советской власти в Петроградской губернии (1917 - 1918). - М., 1985. - С. 14; Минц И.И. История Великого Октября: В 3-х т. - 2-е изд. / И.И. Минц. - М., 1977. - Т. 1: Свержение самодержавия. - 1977. - С. 702 - 747, 817 - 832; Исторический опыт трех российских революций: В 3 кн. / [Под. ред. Голуба П.А. и др.]. - М., 1986. - Кн. 2. Свержение самодержавия: Вторая буржуазно-демократическая революция в России. - М., 1986. - С. 290 - 300; Пушкарева И.М. Февральская буржуазная демократическая революция 1917 г. в России - М., 1982. - С. 245 - 261; Сидоренко С.А. Победа буржуазно-демократической революции и двоевластие в Сибири / С.А. Сидоренко // Свержение самодержавия: Сб. ст.; [АН СССР, ин-т истории СССР. Научный совет по комплексной проблеме «История Великой Октябрьской Социалистической революции»]. - М., 1970. - С. 218; Третьякова Е.П. Февральские события 1917 г. в Москве / Е.П. Третьякова // Вопросы истории. - 1957. - № 3. - С. 72 - 84.

11. Морозов Б.М. Партия и Советы в Октябрьской революции / Морозов Б.М.. - М., 1966. - С. 46.

12. Артемьев С.А. Партия большевиков и Советы рабочих и солдатских депутатов в 1917 г.: июль-октябрь / Артемьев С.А. - М., 1978.

13. Першин П.Н. Аграрная революция в России. Историко-экономическое исследование: В 2-х кн. / Першин П.Н. - М., 1966. - Кн. 1. От реформы к революции. - С. 331.

14. Андреев А.М. Советы рабочих и солдатских депутатов накануне Октября. Март-октябрь 1917 года. Советы в период Октябрьской революции и гражданской войны / Андреев А.М. - М., 1967. - С. 261 - 262.

15. Губарева В.М. Развертывание социалистической революции в деревне в 1918 году. По материалам Петроградской губернии / Губарева В.М. - Л., 1957. - С. 7.
16. Попова Э.Д. Ленинская аграрная программа и борьба большевиков за крестьянство в 1917 году / Попова Э.Д. - Л., 1980.
17. Соболев П.Н. Беднейшее крестьянство – союзник пролетариата в Октябрьской революции / Соболев П.Н. - М., 1958. - С. 105 – 106; Федотова И.Н. Вказана праця. - С. 5.
18. Моисеева О.Н. Советы крестьянских депутатов в 1917 году / Моисеева О.Н. - М., 1967. - С. 39; Андреев А.М. Вказана праця. - С. 122; Бурджалов Э.Н. Вторая русская революция. Восстание в Петрограде / Бурджалов Э.Н. - М., 1967.
19. Минц И.И. Вказана праця. - С. 865; Герасименко Г.А. Вказана праця. - С. 12-13.
20. Герасименко Г.А. Вказана праця. - С. 78 – 82.; Кравчук Н.А. Массовое крестьянское движение в России накануне Октября (март-октябрь 1917 г. По материалам великорусских губерний Европейской России) / Кравчук Н.А. - М., 1971. - С.99 – 122; Кострикин В.И. Земельные комитеты в 1917 году / Кострикин В.И. - М., 1975. - С. 27 – 34, 130 – 143, 266-279.
21. Федотова И.Н. Вказана праця. - С. 6.
22. Андреев А.М. Местные советы и органы буржуазной власти / Андреев А.М. - М., 1983. - С. 178.
23. Бурджалов Э.Н. Вторая русская революция. Москва. Фронт. Периферия / Бурджалов Э.Н. - М., 1971. - С. 163-188, 446; Старцев В.И. Внутренняя политика Временного правительства первого состава. / Старцев В.И.; [Под. ред. О.Знаменского]. - Л., 1980. - С. 193 – 207.
24. Старцев В.И. Вказана праця; Його ж. Революция и власть: Петросовет и Временное правительство в марте – апреле 1917 года / Старцев В.И. - М., 1978; Крах керенщины / Старцев В.И. - М., 1982.
25. Ерошкин Н.П. Власть свергнутая Октябрем (Временное правительство, как преемник самодержавия) / Н.П. Ерошкин // Исторический опыт Великого Октября. К 90-летию академика Минца И.И.: Сб. ст. - М., 1986. - С. 99-115.
26. Волобуев П.В. Февральская революция: ее противоречия, альтернативы и историческое место / П.В. Волобуев // Наука и жизнь. - 1992. - № 10. - С. 38 – 47; Волобуев П.В. Революция мчалась на всех парах / П.В. Волобуев // Родина. - 1992. - № 4. - С. 89 – 91; Волобуев П.В. 1917 г.: была ли альтернатива? / П.В. Волобуев // Родина 1990. - № 10. - С. 14 – 17; Семеникова Л.И. Октябрь 17-го...Что же произошло? / Л.И. Семеникова // Свободная мысль. - 1992. - № 15. - С. 5 – 10; Семеникова Л.И. Что мы празднуем 7 ноября? / Л.И. Семеникова // Наука и жизнь. - 1992. - № 11. - С. 17 – 29; Скрипилов Е.А. О республиканской традиции в России / Е.А. Скрипилов // Советское государство и право. - 1991. - № 3. - С. 26 – 35; Омельченко О.А. Закон и печать в дооктябрьской России / О.А. Омельченко // Советское государство и право. - 1991. - № 3. - С. 160 – 173; Булдаков В.П. У истоков советской истории. Путь к октябрю / В.П. Булдаков // Вопросы истории. - 1989. - № 10. - С. 63 – 82.
27. Герасименко Г.А. Первый акт народовластия в России: общественные исполнительные комитеты (1917 г.) / Герасименко Г.А. - М., 1992. - С. 299; Герасименко Г.А. Общественные исполнительные комитеты 1917 года в исторической литературе / Г.А. Герасименко // История СССР. - 1990. - № 3. - С. 104 – 114.
28. Герасименко Г.А. Земское самоуправление в России / Герасименко Г.А. - М., 1990. - С.70, 152, 161-162.
29. Герасименко Г.А. Земское самоуправление ... - С. 81 – 82.
30. Герасименко Г.А. К вопросу о двоевластии в стране / Г.А. Герасименко // Октябрьская революция. Народ: ее творец или заложник? - М., 1992. - С. 68 – 83; Його ж. Первый акт народовластия в России: общественные исполнительные комитеты (1917 г.) / Герасименко Г.А. - М., 1992. - С. 57 – 72, 145 – 152, 165 – 166, 298 - 299 та ін.
31. Герасименко Г.А. Первый акт народовластия... - С. 302.
32. Герасименко Г.А. Первый акт народовластия... - С. 287, 293 – 296.
33. Герасименко Г.А. Народ и власть (1917 год) / Герасименко Г.А. - М., 1995. - С. 27, 48.
34. Герасименко Г.А. Народ и власть... - С. 31 – 49.
35. Герасименко Г.А. Общественные исполнительные комитеты в революции 1917 г. / Г.А. Герасименко // 1917 год в судьбах России. Октябрьская революция: от новых источников к новому осмыслению. - М., 1998. - С. 145 – 159.
36. Федотова И.Н. Вказана праця. - С. 8-9.
37. 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. Международная конференция. [авт. С.Е. Руднева] // Отечественная история. - 1998. - № 1. - С. 207.
38. Герасименко Г.А. Первый акт народовластия... - М., 1992. - С. 298-300.
39. Герасименко Г.А. Общественные исполнительные комитеты 1917 года в историографической литературе / Г.А. Герасименко // История СССР. - 1990. - С. 104 – 115; Герасименко Г.А. Первый акт народовластия ... - М., 1992. - С. 3 – 24.
40. Сагалаков Э.А. Институт комиссаров Временного правительства: автореферат дис. на соискание уч. степени. канд. ист. наук: 07.00.02 / Э.А. Сагалаков. - Москва, 1997; Трусова Е.М.

Местное управление и самоуправление на Дону, Кубани и Ставрополье в 1917 г. / Е.М. Трусова [Монография]. – Ростов Н/Д., 1999; Кабытова Н.Н. Власть и общественные организации Поволжья в 1917 году: автореферат дис. на соискание уч. степени. докт. ист. наук: 07.00.02 / Н.Н. Кабытова. – Казань, 1999.

41. Сагалаков Э.А. Вказана праця.

42. Федотова И.Н. Вказана праця. – С. 10.

43. Булдаков В.П. Красная смута. Природа и последствия революционного насилия / Булдаков В.П. – М., 1997. – С. 179 – 180; Булдаков В.П. Имперство и российская революционность (Критические заметки) / В.П. Булдаков // Отечественная история. – 1997. – № 1. – С. 42 – 60; № 2. – С. 20 - 47; Волобуев П.В., Булдаков В.П. Октябрьская революция: новые подходы к изучению / П.В. Волобуев, В.П. Булдаков // Вопросы истории. – 1996. – № 5 – 6. – С. 28 – 38; Герасименко Г.А. Трансформация власти в России в 1917 году / Г.А. Герасименко // Отечественная история. – 1997. – № 1. – С. 60 – 76.

44. Седов А.В. Крестьянские комитеты в 1917 году: (Идея, организация, статус) // Седов А.В.; [Под ред. Ф.Г. Евграфова]. – Саратов, 1990. – С.124.

45. Седов А.В. Движение революционного крестьянства России за демократическое самоуправление в 1917 году: Учеб. пособие / Седов А.В. – Н. Новгород, 1991; Седов А.В. Февральская революция в деревне: Учеб. пособие / Седов А.В. – Н. Новгород, 1997.

46. Баранов Е.П. Местные органы власти и управления Временного правительства на Урале: автореферат дис. на соискание уч. степени. канд. юрид. наук: 07.00.01 / Е.П. Баранов. – Москва, 1975; Криницкий А.Я. Историография формирования и функционирования системы органов власти и управления на Урале: март – октябрь 1917 г.: автореферат дис. на соискание уч. степени. канд. ист. наук: 07.00.09 / А.Я. Криницкий. – Тюмень, 2001; Федотова И.Н. Вказана праця; Нарский И.В. Жизнь в катастрофе: Будни населения Урала в 1917 – 1922 гг. / Нарский И.В. – М., 2001; Трусова Е.М. Эволюция властных структур и общественные движения юга России (после свержения самодержавия) / Трусова Е.М. [Монография]. – Ростов Н/Д., 2002 та ін.

47. Остроухов В.Е. Местные органы власти и управления России, и их деятельность в марте 1917 - марте 1918 гг.: На материалах Тульской губернии: автореферат дис. на соискание уч. степени. канд. ист. наук: 07.00.02 / В.Е. Остроухов. – Москва, 1997; Кабытова Н.Н. Власть и общественные организации Поволжья в 1917 году: автореферат дис. на соискание уч. степени. докт. ист. наук: 07.00.02 / Н.Н. Кабытова. – Казань, 1999.

48. Петров Ю.А. Москва революционная / Ю.А. Петров // Отечественная история. – 1996. – № 2. – С. 13 – 27; Шашкова О. Февральский излом / О. Шашкова // Свободная мысль. – 1997. – № 3. – С. 104 – 119.

49. Верт Н. История Советского государства. 1900-1991 / Верт Н.; [Пер. с фр. 2-е изд]. – М., 1997. – С 96 -97.

50. Gill, Graeme J. Peasants and government in the Russian revolution / Graeme J. Gill. – New York: Barnes & Noble, 1979 – XIV, - P. 29 - 46; Raleigh, Donald J. Revolution on the Volga / Donald J. Raleigh, Ithaca; London: Cornell univ. press, 1986. – P. 83 – 123; Д.Дж. Рейли. Политические судьбы российской губернии: 1917 год в Саратове / Д.Дж. Рейли [Пер. с англ.] Саратов: «Слово», 1995. – 400 с. [авт. реценз. А.А. Герман] // Отечественная история. – 1996. – № 4. – С. 191 – 194.

51. 1917 год в судьбах России и мира. Февральская революция: от новых источников к новому осмыслению. Международная конференция [авт. С.Е. Руднева] // Отечественная история. – 1998. – № 1. – С. 207.

52. Бойко В. Участь українських партій у муніципальній кампанії 1917 р. / Володимир Бойко // Український історичний журнал. – 1997. – С. 25 – 40; Вінцовський Т.С. Участь населення Херсонської губернії в організації та управлінні Центральної Ради (березень 1917 – квітень 1918 рр.): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Т.С. Вінцовський. – Одеса, 2000; Добрунова Л.Д. Харків доби національно-демократичної революції (лютий-грудень 1917 р.): автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / Л.Д. Добрунова. – Харків, 2001; Господаренко О.В. Діяльність місцевих органів влади і самоврядування на Півдні України в 1917 – 1920 рр.: соціально-економічний аспект: автореферат дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 / О.В. Господаренко. – Донецьк, 2005.

53. Щербаков В. Черниговщина накануне революции и в дооктябрьский период 1917 г. / В. Щербаков // Летопись революции [Журнал по истории КП(б)У и Октябрьской революции на Украине]. – 1927. – № 2. – С.44.

54. Оніщенко О.В. Чернігівський губернський громадський виконавчий комітет у 1917 році / О.В. Оніщенко // Література та культура Полісся. Вип. 17: Полісся та Лівобережна Україна в історичному та культурологічному контексті / [Відп. ред. і упорядник Г.В. Самойленко]. – Ніжин., 2001. – С. 159-165.

55. Оніщенко О.В. Вказана праця. – С. 159.

56. Оніщенко О.В. Вказана праця. – С. 164.

57. Нітченко А.Г. Правове становище виконавчих комітетів громадських організацій у 1917 році (на матеріалах Чернігівської губернії): Збірник тез доповідей XI Всеукраїнської науково-практичної конференції [«Формування правової держави в Україні: проблеми і перспективи»],

(Тернопіль, 24 квітня 2009 р.) / М-во освіти і науки України, Тернопільський нац-ний економічний унів-т, рада молодих вчених. – Тернопіль., 2009. – С. 46 – 50; Нітченко А.Г. Основні форми та напрямки діяльності виконавчих комітетів громадських організацій Чернігівської губернії у 1917 р.: український досвід формування громадянського суспільства: Міжнародна науково-практична конференція [«Імперативи розвитку України в умовах глобалізації»], (Чернігів, 12-13 червня 2009 р.) / М-во освіти і науки України, Чернігівська обл. держ. адміністрація, нац-ний пед. ун-т ім. М.П. Драгоманова, Гомельський держ. ун-т ім. Ф. Скорини, Чернігівський держ. інститут економ. і управління. – Чернігів., 2009. – С. 222 – 225.

В статье анализируется степень изученности института исполнительных комитетов общественных организаций, функционировавших во время революции 1917 года. Отмечается, что исследование темы имеет давнюю традицию. Историкографический комплекс условно разделяется на четыре группы: первая – советская историография, вторая – современная российская, третья – западная, четвертая – современная украинская. Значительное внимание уделяется анализу краеведческой историографии по истории Черниговщины. Выделяются малоизученные аспекты общей проблемы и перспективные направления исследования темы на региональном уровне.

The article analyses the level of knowledge about the executive committee of public organization institution which functioned during the Revolution of 1917. It is noted that the research of this problem has the old tradition. The historiography of this problem is conditionally divided into four groups: the Soviet historiography; the modern Russian historiography; the Western historiography and the modern Ukrainian one. Significant attention is paid to the analysis of the regional historiography on the history of Chernihiv Region. Poorly researched components of the problem and prospective research directions of the subject on the regional level are pointed out in the article.

РАДЯНСЬКА ІСТОРІОГРАФІЧНА ШКОЛА ВИВЧЕННЯ "НЕПМАНСЬКОЇ БУРЖУАЗІЇ" ТА "ЕКСПЛУАТАТОРСЬКИХ КЛАСІВ"

Наукова стаття присвячена дослідженню радянської історіографічної школи вивчення „непманської буржуазії” та „експлуаторських класів”. Теорія класової боротьби, яка була наріжним каменем марксистсько-ленінської методології дослідження соціально-економічних відносин у суспільстві, виявилася базовою парадигмою науково-історичних досліджень функціонування системи приватного підприємництва в Україні 20-х рр. Розглядається історіографія 30-80-х рр., де спостерігалася концептуальна наступність, тобто традиційне вивчення приватного соціально-економічного укладу у містах і селах, започатковане у 20-х рр. партійними установами та представниками марксистської школи суспільствознавців.

Ключові слова: класова боротьба, неп, буржуазія, клас, капіталісти, колективізація.

Теорія класової боротьби, яка була наріжним каменем марксистсько-ленінської методології дослідження соціально-економічних відносин у суспільстві, виявилася базовою парадигмою науково-історичних досліджень функціонування системи приватного підприємництва в Україні 20-х рр. Починаючи з другої половини 20-х рр. та особливо напередодні масової колективізації, визріваючи в працях Леніна, модернізуючись у політичних рішеннях партійних органів, канонізуючись у статтях та промовах Й. Сталіна, поняття класової боротьби трансформувалося в грабіжницьку політику розкуркулення, яка призвела до руйнівних економічних та соціально-психологічних наслідків.

Актуальність дослідження господарських форм приватного сільськогосподарського підприємництва українських селян у 20-х рр. ХХ ст. має наукове і прикладне значення. З'ясування підприємницького типу селянських господарств долає статичність та описовість їхнього цілком динамічного розвитку, а з другого боку, нейтралізує і фактично спростовує теоретичні можливості класово-формаційного аналізу соціально-економічних відносин.

Досягнення і недоліки радянської історіографії історії аграрних відносин та українського селянства 1921-1929 рр. в УСРР, з урахуванням суперечливих тлумачень соціально-економічного типу селянського господарства в науковій літературі є предметом науково-історичного дослідження даної статті.

20-м рокам, враховуючи принципи непу, притаманною була політика державного стримування приватного капіталу, економічного змагання трьох господарських секторів (державного, кооперативного і приватного), подолання та «витіснення» з реальних економічних відносин так званої «непманської буржуазії». В українському селі співіснували різні за економічним рівнем розвитку селянські господарства, поділ яких на «бідняків», «середняків» та «заможних» мав політико-економічний контекст: для партійних органів знаряддя «класового протистояння», а для податкових структур об'єкт стягнення фінансових повинностей. Боротьби «класів» у селах України не було, а навпаки існували організаційно-господарські

© Олянич Валентина Володимирівна – кандидат історичних наук,
доцент, докторант кафедри історії України Харківського національного
університету ім. В.Н. Каразіна.

форми соціально-економічного партнерства: супряга, толока, оренда землі та реманенту, сімейно-шлюбна та родинна спорідненість, громадське самоврядування. Так звана «класова боротьба» не була соціальною проблемою. Позаяк між соціальними верствами села не існувало базового антагонізму, більшовицька теорія боротьби класів на шляху соціалістичного будівництва виконувала функцію ідеологічного зомбування суспільства, унеможливлення та упередження справжнього соціального вибуху українських селян, поділу селянського суспільства за давнім принципом римських імператорів – «поділяй і владарюй».

Для марксистської та ленінсько-сталінської політичної літератури 20–30-х рр., представлені працями більшовицьких вождів та ідеологічно заангажованих інтерпретаторів, що виконували конкретне соціальне замовлення, першочерговим завданням було теоретичне обґрунтування та прикладне висвітлення класової боротьби в радянському суспільстві. Наприклад, уже згадані книги Ю. Ларіна про соціально-класову диференціацію селянства та соціально-економічну структуру приватного підприємництва в СРСР та УСРР [1], які адаптували штучно вибудовані партійно-ідеологічні конструкції, мали притаманний войовничий вплив на освітні та наукові установи, набували ознак офіційної методології. Терміни «радянська буржуазія», «непманська буржуазія», «клас підприємців», «капіталісти», які використовував Ю. Ларін, ставали теоретичними категоріями для пропагандистської літератури 20-х рр. Дивно виглядали політичні гасла про союз робітничого класу та селянства, до якого він закликав, з протиставленням окремих груп села міському пролетаріатові.

На ідеологічних принципах соціального протистояння були написані книги П. Будаєва про діяльність галузевих профспілок на підприємствах приватної промисловості [2], І.С. Кондурушкіна про судові репресії проти приватних підприємців [3], А. Лісса про об'єднання найманих робітників на приватних підприємствах [4], І. Мінгуліна про соціально-економічні форми розвитку приватного капіталу [5], А. Алуфа про становище робітничого класу в СРСР 1921–1925 рр. [6], С.Л. Фрідмана про роль і місце приватного капіталу на грошовому ринку 20-х рр. [7] та інші. Теоретична одноманітність, класово-формаційний підхід до оцінки соціально-економічних відносин, політологічна термінологія марксистського спрямування, агітаційно-пропагандистська фразеологія були характерними ознаками згаданих праць, хоча вони вирізнялися широкою інформаційно-фактологічною базою, запозиченою з різних джерел, тому не втратили пізнавального значення. Агітаційний зміст і стиль мали роботи про соціальну функцію профспілок на приватних підприємствах, а також пафос прикладної конфліктології. Економічні ознаки приватно-підприємницького сектора висвітлювали значно вичерпніше в конкретних дослідженнях. Якщо монографія відомого у 20-х рр. економіста і статиста С.Г. Струмиліна мала виразні риси ідеологічного впливу [8], то згадана книга С.Л. Фрідмана і ґрунтовне дослідження Л.М. Юровського з питань грошової політики в СРСР [9] стосувалися специфічної галузі – банківської системи і лихварського бізнесу.

Дискусії відбувалися навіть між представниками партійної еліти та ученими марксистського спрямування. Так, на книгу Є.О. Преображенського [10] про теоретичні проблеми радянської економіки з'явилася відповідь М.І. Бухаріна [11], а предметом обговорення були фінансово-економічні джерела «соціалістичного нагромадження», взаємини сільськогосподарського та промислового виробництва. Обоє висловлювали спільну позицію щодо необхідності мобілізації коштів для розвитку соціалістичної промисловості, хоча вирізнялися методами досягнення цього завдання, але приватне підприємство і відповідна галузь не були для них пріоритетними напрямками.

Ідея «витіснення» та остаточного подолання приватного сектора завершилася спочатку згортанням непу, а згодом була реалізована протягом першої половини 30-х рр. шляхом колективізації сільського господарства, заборони приватної торгівлі, обмеження та кооперування кустарно-ремісничої промисловості.

Наслідки такої політики знайшли відображення в книгах, які вийшли на початку 30-х рр. [12]

Науково-історичні дослідження проблем соціально-економічного розвитку радянського села 20-х рр. почали з'являтися у 50-х рр., набуваючи активізації протягом наступних років. Особливості переходу до непу в УСРР досліджував Г.К. Кононенко, кандидатська дисертація якого була захищена у 1950 р. [13] Аналогічна тема стала предметом дисертаційного дослідження А.Д. Залевського, виконаного у 1959 р. [14], а п'ятьма роками раніше побачила світ одна з перших монографій Е.Б. Генкіної [15]. Згадані автори ідеалізували заміну продрозкладки на продподаток, акцентували увагу на економічних підвалинах відбудови сільського господарства, стратегічних можливостях нового курсу. Теоретична схема висвітлення приватного сектора економіки була збережена, тому траплялися розділи про боротьбу з непманами.

Необхідно виділити дві монографії, авторами яких були початківець історик-аграрник В.П. Данилов [16] та український дослідник історії аграрної економіки В.В. Бондаренко [17]. Фактично вони з'ясували матеріально-технічні передумови колективізації та мотивацію заходів організаційно-господарського зміцнення колгоспного ладу. Концептуальні автори не виходили за межі офіційної методології – партійних настанов та марксистсько-ленінської теорії суспільного розвитку, але за абстрактними відсотками про народне господарство з'явилися абсолютні показники, заборонена раніше статистика, хоча теза про переваги колективного (державного) сектора над приватним була для них основною. Не стала винятком і книга П.П. Гудзенка про «боротьбу за соціалістичну націоналізацію промисловості», тобто про одержавлення великих та дрібних промислових підприємств, про боротьбу з приватним капіталом, яка також вийшла у 50-х рр. [18]. Так звана «хрущовська відлига» не змінила методологічних пріоритетів висвітлення непівської проблематики, а марксистська парадигма радянської історіографії залишалася неперушеною.

Історіографічний дискурс 60–80-х рр. в СРСР, а також в УРСР вирізнявся не лише стабільністю нометодології історичних досліджень, але й появою певних тематичних пріоритетів, однак в межах регламентованих теоретичних схем і навіть догм. Сучасні дослідники радянської історіографії вважають, що наприкінці 80-х – початку 90-х рр. ХХ ст. відбулася криза історичної науки [19]. Для радянської історіографії пріоритетним виявився, на думку аналітиків, проблемний підхід, меншою мірою персоніфікований, але «...історики перебували в однаково залежному становищі від ідеологічних реалій, офіційної концепції вітчизняної і світової історії, від пануючих у науці відносин, директив правлячих верхів» [20]. Проблемно-тематичне розмаїття загалом віддзеркалювало уніфікований розвиток суспільної думки.

Перші історіографічні розвідки з історії непу, тобто з'ясування рівня вивчення соціально-економічної проблематики 20-х рр., почали з'являтися на початку 60-х рр. [21], але вони продовжували виходити у 70-х та 80-х рр. Зокрема, В.П. Дмитренко підсумував стан наукових досліджень непівської проблематики у 60-х рр. [22], тобто спостерігалася певна послідовність. Необхідно назвати ґрунтовне аналітичне дослідження Н.К. Фігуровської, яке стосувалося розвитку аграрної теорії в СРСР [23]. Дослідниця приділила значну увагу тим концепціям, які обґрунтовували перевагу колективного господарства над приватним, названим дрібнотоварним. Вона дала розгорнутий коментар дискусій, які точилися в наукових установах 20-х рр. за участі партноменклатурників та економістів-теоретиків, особливо про перспективи розвитку дрібнотоварного виробництва.

Для 60-х рр. характерна поява перших узагальнюючих колективних монографій з історії селянства та робітничого класу [24], а також про розвиток народного господарства [25] та соціалістичну перебудову сільського господарства в УРСР [26]. Вони були написані за участі відомих тоді українських істориків та економістів І.І. Коломійця, І.Х. Ганжі, І.О. Гуржія, Г.Д. Діденка, Д.В. Вірника,

В.В. Бондаренка, М.А. Рубача, які репрезентували гуманітарну науку УРСР.

Історики України методологічно залежали від так званої вітчизняної науки, тобто всесоюзної, брали участь у спільних науково-теоретичних конференціях. Так, у червні 1964 р. відбулася всесоюзна наукова сесія в Києві на тему «В.І. Ленін та історична наука», до якої запросили 500 істориків, а в 1969 р. наукова рада «Історія історичної науки» провела конференцію: «Ленінська теоретична спадщина і розвиток української історіографії» [27]. Функціонально вони виконували завдання з уніфікації методології науково-історичних досліджень.

Відбувалася зміна деяких теоретичних акцентів в історіографії вивчення класів радянського суспільства. Для початку 60-х рр. не втратила актуальності історія класової боротьби у 20-х – 30-х рр., про що свідчили об'ємні монографії І.Я. Трифонова [28]. Їхні теоретичні положення, оцінки та висновки віддзеркалювали ідеологічні тлумачення теорії і практики класової боротьби початку 30-х рр. Починаючи з другої половини 70-х рр. войовнича термінологія класової боротьби була замінена науково-історичними дослідженнями соціально-класової структури радянського суспільства, але теоретико-методологічні та ідеологічні схеми висвітлення марксистського тлумачення класів було збережено.

Суспільствознавчі науки одержали чергове партійне замовлення – обґрунтування нової історичної спільноти – «радянський народ». Відбулася актуалізація теорії і практики походження класів та соціальних груп у СРСР. Історики повернулися до проблеми перехідного періоду від капіталізму до соціалізму, обґрунтовуючи суспільну необхідність становлення державної форми власності та ліквідації приватного сектора [29]. Пріоритетною стає тема соціальних відносин та соціальної структури. У 1979 р. вийшла ґрунтовна монографія В.П. Данилова, яка була його докторською дисертацією, про соціальні відносини у доколгоспному селі [30]. Дослідник використав архівні та статистичні джерела, показав форми землекористування, орендні відносини, соціально-класову диференціацію селянства, використовуючи теорію класової боротьби. Унікаючи дослідження організаційних форм селянського сільськогосподарського підприємництва, хоча докладно показав виробництво зерна та іншої продукції, Віктор Петрович зосереджувався на особливостях дрібнотоварного виробництва, тобто взяв на озброєння класово-формаційну модель суспільного розвитку. Фактологічний матеріал, викладений В.П. Даниловим у монографії, засвідчив прагнення ученого вичерпно розкрити проблему, яка мала системне висвітлення.

Поява колективної монографії з історії формування соціальної структури радянського суспільства 20–30-х рр., яка з'явилася у 1979 р. [31], справила конструктивний і методологічний вплив на дослідників соціальної історії. Авторами розділів були відомі вчені, які працювали в галузі міжвоєнного періоду, тобто 20–30-х рр. ХХ ст.: В.М. Селунська, В.З. Дробіжев, Ю.С. Кукушкін, Г.М. Панфілова, Ю.О. Поляков, Н.Л. Роголіна, Л.Ф. Морозов, М.О. Вілцан, В.І. Погудін. Вони висвітлювали «...становлення і розвиток соціалістичної структури соціального ладу в СРСР», а також «...зміни соціально-класової структури радянського суспільства, його основних складових частин (робітничого класу, селянства, дрібної буржуазії міста, інтелігенції, непманської буржуазії, куркульства)» [32]. Завданням істориків було виявлення закономірностей переходу від «суспільства соціально розколотого до суспільства соціально єдиного». Хронологічно книга охоплює 1921–1937 рр., а принагідно до предмета нашого дослідження 1921–1929 рр. Два розділи колективної монографії «Зміни соціальної структури радянського доколгоспного села» та «Основні тенденції змін капіталістичних і дрібнобуржуазних верств міста» продемонстрували понятійно-категоріальний апарат радянської історіографії з цієї проблеми, ключовими визначеннями якого були: «соціальна диференціація селянства», «бідняцько-середняцькі верстви», «куркульство», «непманська буржуазія», «витіснення капіталістичних елементів», «дрібні товаровиробники». Націоналізація землі та відсутність приватної власності на землю створювали перешкоди для зростання

сільської буржуазії» [33], а її обмеження загалом (найм робочої сили, оренда землі, кредити тощо) вважалося позитивним явищем, яке сприяло соціальній однорідності селянства. Оперуючи термінологією, яка з'явилася ще у 20-х рр., російські радянські історики зазначали, що «...куркулі, як капіталістичні підприємці в землеробстві, становили невід'ємну частину буржуазно-експлуататорських елементів, будучи пов'язаними з капіталістичним виробництвом, характером ведення господарства та способом отримання прибутку» [34]. Фактично радянські історики визнали заможні групи селянства підприємцями, а відкинувши класово-формаційну термінологію, слід говорити про важливий історіографічний факт.

Колективні та індивідуальні монографії, дисертації і статті, які виходили протягом 70–80-х рр., висвітлювали основні етапи боротьби з експлуататорськими класами в СРСР та УРСР 20–30-х рр. Так, у 1973 р. була захищена кандидатська дисертація про боротьбу профспілок з непманською буржуазією [35]. Дослідниця використовувала терміни «непманська буржуазія», «непманські підприємства», «капіталісти», «капіталістичні елементи», «капіталістичні підприємства», а також «підприємці», «діяльність підприємців» [36]. Історія подолання «капіталістичних елементів» в промисловості і торгівлі стала предметом дослідження монографії В.О. Архіпова та Л.Ф. Морозова, яка була написана згідно з діючою наприкінці 70-х рр. методологією [37].

На початку та протягом 80-х рр. марксистська теорія класової боротьби, котра була доповнена та «збагачена» практикою соціалістичного будівництва в СРСР, залишалася концептуальною базою для радянських дослідників соціальних відносин 20–30-х рр. Тема боротьби з «приватним капіталом» не втрачала пріоритетності, лише змінювалися хронологічні рамки або регіони [38]. Зокрема, в статті С.Г. Водотики, І.Д. Мазура селяни України 20-х рр. розподіляються на чотири «класові групи»: пролетарі, напівпролетарі, дрібні товаровиробники (середняки) та дрібні капіталісти (куркулі) [39]. Вони називали основні класоутворюючі ознаки: джерела існування, наймана робоча сила, тип економічних відносин. Аналізуючи інші ознаки та нормативно-правові акти радянської держави, використовували визначення «господарства промисловців самостійного типу (без експлуататорських прибутків) та промисловців-підприємців» [40]. Так чи інакше, але історики визнавали факт існування соціально-економічного укладу приватного підприємства в Україні періоду непу.

На таких концептуальних засадах були написані дисертаційні роботи С.Г. Водотики про класову структуру селянства 20-х рр. в УСРР [41], В.Ф. Кондрашова про діяльність профспілок сільськогосподарських робітників [42], у яких парадигма протистояння капіталістичних елементів та соціалістичних форм у сільському господарстві правила за методологію. Ліквідація «експлуататорських класів» стала темою монографії Ф.Г. Турченка, яка вийшла у 1987 р. [43] На теоретичних принципах боротьби класів була написана книга про соціалістичний уклад життя селянства [44].

Консервативність ідеологемі класової боротьби, яка набула функціональних ознак методології в історіографії висвітлення соціальних відносин, мала деструктивний вплив на об'єктивність науково-історичних досліджень. Історики, дотримуючись певної історіографічної традиції, продовжували використовувати політологічну термінологію 20-х рр. щодо приватних підприємств. Вона зустрічалася у статтях П.М. Денисовця про соціально-економічні перетворення в аграрному секторі економіки [45], О.І. Ганжі про експропріацію сільської буржуазії [46], О.Є. Кучера про «обмеження та витіснення непманської буржуазії» з промисловості і торгівлі [47], О.В. Гонтара про історіографію радянсько-господарського будівництва в УРСР 20–30-х рр. [48], опублікованих у 1987 р.

Радянська влада обмежувала діяльність приватних підприємців, здійснюючи відповідну економічно-фінансову політику, але висвітлення соціальних відносин в українському селі через теорію класової боротьби було упередженим, позаяк

між селянами не було протистояння, тобто не існувало суперечностей, які б призводили до сутичок, крім побутового з'ясування межових суперечок за землею. Так звана класова боротьба між селянством і пролетаріатом була пропагандистською ідеологією, спрямованою проти підприємливих селян, які не сприймали ідей колективізації сільського господарства, розвивали власне господарство. Висвітлюючи соціально-економічні відносини в контексті теорії класової боротьби, радянська історична наука виконувала соціальне замовлення партійних органів, але використаний істориками фактичний матеріал про «непманську буржуазію» стосувався проблем функціонування приватного підприємництва. Необхідно визнати, що в історичній літературі 70-х рр. існував термін «приватні підприємці», вживаний радянськими істориками для виокремлення «експлуататорських класів», однак факт залишається фактом. В історіографії 30–80-х рр. спостерігалася концептуальна наступність, тобто традиційне вивчення приватного соціально-економічного укладу в містах і селах, започаткована у 20-х рр. партійними установами та представниками марксистської школи суспільствознавців. Теоретичні принципи концепції класової боротьби набули ознак політологічної догми, яка породжувала прикладні схеми в історіографії історії соціальних відносин, економічного розвитку радянського суспільства. Класоутворюючими ознаками були показники майнового та виробничого забезпечення селянських господарств, якими користувалися податкові органи для стягнення різних повинностей.

1. Ларин Ю. Советская деревня. – М., 1925; Частный капитал в СССР. – М.; Л., 1927.
2. Будаев П. Работа профсоюзов на частных предприятиях. – М., 1927. – 76 с.
3. Кондурушкин И.С. Частный капитал перед советским судом (Пути и методы накопления по судебным и ревизионным делам 1918–1926 гг.) / Предисловие Д.И. Курского. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – 317 с.
4. Лисс А. Профессиональные союзы и частные предприятия. – М., 1922.
5. Мингулин И. Пути развития частного капитала (с предисловием А.З. Гольцмана). – М.; Л.: Московский рабочий, 1927. – 2278 с.
6. Алуф А. Профсоюзы и положение рабочего класса в СССР 1921–1925 гг. (с предисловием А. Лозовского). – М.: Изд-во Профинтерна, 1925. – 148 с.
7. Фридман С.Л. Частный капитал на денежном рынке. – М.: Финиздат, 1928. – 400 с.
8. Струмилин С.Г. Индустриализация СССР и эпигоны народничества. – М.; Л.: Госиздат, 1927. – 91 с.
9. Юровский Л.Н. Денежная политика советской власти (1917–1927). – М.: Финиздат, 1928. – 400 с.
10. Преображенский Е.А. Новая экономика. Опыт теоретического анализа советского хозяйства. – М.: Госиздат, 1926. – 274 с.
11. Бухарин Н.И. Критические замечания на книгу Е.П. Преображенского «Новая экономика». – М.; Л.: Московский рабочий, 1928. – 91 с.
12. Фабричный А. Частный капитал на пороге пятилетки. – М., 1930; Фин Я. Этапы экономической политики СССР. – М., 1934.
13. Кононенко Г.К. Переход к новой экономической политике на Украине (1921–1922 гг.): Автореферат дис... канд. ист. наук. – К., 1950. – 21 с.
14. Залевский А.Д. Переход к новой экономической политике на Украине (1921–1922 гг.): Автореферат дис... канд. ист. наук. – К., 1959. – 24 с.
15. Генкина Э.Б. Переход советского государства к новой экономической политике (1921–1922 гг.). – М., 1954. – 186 с.
16. Данилов В.П. Создание материально-технических предпосылок коллективизации сельского хозяйства. – М.: Изд-во АН СССР, 1957. – 452 с.
17. Бондаренко В.В. Развитие общественного хозяйства колхозов в годы довоенных пятилеток. – К.: Изд-во АН УССР, 1959. – 442 с.
18. Гудзенко П.П. Робітничий клас України в боротьбі за соціалістичну націоналізацію промисловості на Україні. – К.: Вид-во АН УРСР, 1957. – 93 с.
19. Алексеева Г.Д. Историческая наука в России. Идеология, политика (60–80-е годы XX века), – М.: ИРИ РАН, 2003. – 246 с.; Головкин В.В. Історіографія кризи історичної науки. Український контекст. – К.: ПУ НАНУ, 2003. – 227 с.
20. Алексеева Г.Д. Указ. соч. – С. 11.
21. Берхин И.Б. Некоторые вопросы историографии новой экономической политики в СССР // Вопросы истории. – 1961. – № 3. – С. 34–48; Климов Ю. Историография новой экономической

- политики // Вопросы истории КПСС. – 1966. – № 5. – С. 24–29.
22. Дмитренко В.П. Некоторые вопросы нэпа в советской историографии 60-х годов. Вопросы истории. – 1972. – № 3. – С. 67–75.
23. Фигуровская Н.К. Развитие аграрной теории в СССР конец 20-х – 30-е годы. – М.: Наука, 1983. – 383 с.
24. Історія селянства УРСР. В 2-х тт. Т. 2. (Ред. кол. І.І. Коломієць, І.Х. Ганжа, І.І. Слинько). – К.: Наукова думка, 1967. – 534 с.; Історія робітничого класу Української РСР. В 2-х тт. Т. 2. (Ред. кол. І.О. Гуржій, Г.Д. Діденко, О.С. Кудлай). – К.: Наукова думка, 1967. – 507 с.
25. Развитие народного хозяйства УРСР (1917–1967 гг.): В 2-х тт. Т. 1. (Ред. кол. Д.В. Вірник, В.В. Бондаренко). – К.: Наукова думка, 1967. – 459 с.
26. Соціалістична перебудова і розвиток сільського господарства Української РСР. В 2-х тт. Т. 1. (Ред. кол. З.П. Шульга, Д.В. Вірник, М.А. Рубач). – К.: Вид-во «Вища школа» при КДУ, 1967. – 511 с.
27. Санчевич А.В., Комаренко Н.В. Развитие исторической науки в Академии наук Украинской ССР 1936–1986 гг. / Под общ. ред. акад. АН УССР Ю.Ю. Кондуфора. – К.: Наукова думка, 1986. – 206 с.
28. Трифионов И.Я. Очерки истории классовой борьбы в СССР в годы нэпа (1921–1937). – М., 1966. – 247 с.; Классы и классовая борьба в СССР в начале нэпа (1921–1925 гг.) Ч. 2. Подготовка экономического наступления на новую буржуазию. – Л., 1969; Трифионов И.Я. Ликвидация эксплуататорских классов в СССР. – М.: Политиздат, 1975. – 406 с.
29. Экономическая политика советского государства в переходный период от капитализма к социализму. – М.: Наука, 1986. – 254 с.
30. Данилов В.П. Советская доколхозная деревня: социальная структура, социальные отношения. – М.: Наука, 1979. – 538 с.
31. Изменения социальной структуры советского общества 1921 – середина 30-х годов. – М.: Мысль, 1979. – 342 с.
32. Там само. – С. 3–4.
33. Там само. – С. 68.
34. Там само. – С. 97.
35. Быкова С.Г. Борьба советских профсоюзов с нэпманской буржуазией (1921–1925 гг.): Автореферат дис... канд. ист. наук. – М., 1979. – 26 с.
36. Там само. – С. 13, 16.
37. Архипов В.А., Морозов Л.Ф. Борьба против капиталистических элементов в промышленности и торговле 20-е – начало 30-х годов. – М.: Мысль, 1978. – 263 с.
38. Задависьчик Ю.Ю. Борьба с частным капиталом в промышленности и торговле Крыма (1921–1932 гг.): Автореферат дис... канд. ист. наук. – Харьков, 1980. – 26 с.
39. Водотика С.Г., Мазур І.Д. Зміни в соціально-класовій структурі селянства України напередодні масової колективізації (1927–1929 рр.) // Український історичний журнал. – 1983. – № 2. – С. 42–51.
40. Там само. – С. 43.
41. Водотика С.Г. Классовая структура крестьянства Украинской ССР в 20-е годы. Социально-экономическая характеристика. Автореферат дис... канд. ист. наук. – К., 1984. – 24 с.
42. Кондратов В.Ф. Профсоюз сельскохозяйственных рабочих УССР в социалистическом преобразовании села (1920–1931 гг.): Автореферат дис... канд. ист. наук. – К., 1985. – 22 с.
43. Турченко Ф.Г. Великий Октябрь и ликвидация эксплуататорских классов на Украине. – Киев; Одеса: Вища школа, 1987. – 199 с.
44. Кульчицкий С.В., Лях С.Р., Марочко В.И. Становление основ социалистического уклада жизни крестьянства УССР. – К.: Наукова думка, 1988. – 178 с.
45. Денисовец П.М. Социально-экономические итоги аграрных преобразований на Украине в первые годы Советской власти // Вопросы истории СССР. – 1982. – № 32. – С. 17–25.
46. Ганжа О.И. Частичная эксплуатация сельской буржуазии в ходе аграрной революции на Украине (1918–1923) // Там само. – С. 34–42.
47. Кучер А.Е. Ограничение и вытеснение нэпманской буржуазии из промышленности и торговли Украинской ССР / Там само. – С. 68–77.
48. Гонтар А.В. Советы Украины в период восстановления и реконструкции народного хозяйства (1921–1937) в послевоенной советской историографии // Там само. – С. 77–83.

Наука́на статься посвящена дослідженню советської історіографічної школи вивчення «нэпманської буржуазії» і «експлуататорських класів». Теорія класової боротьби, котра була кращим камнем марксистсько-ленінської методології дослідження соціально-економічних відносин в суспільстві, оказалась базовою парадигмою науково-історичних досліджень функціонування системи приватного підприємництва в Україні 20-х рр. Розглядається історіографія 30-80-х рр., де спостерігалась концептуальна послідовність,

то есть традиционное изучение частного социально-экономического уклада в городах и селах, начатое в 20-х гг. партийными учреждениями и представителями марксистской школы обществоведов.

The scientific article is devoted to research of soviet historiography school of study of economic «scientifically-economic progress bourgeoisie" and «exploiters classes». Theory of class struggle which was the head stone of marksystsko-lenynskoy methodology of research of socio-economic relations in society, appeared by the base paradigm of scientifically-historical researches of functioning of the system of private enterprise in Ukraine 20th. Historiography 30-80th is examined, where was observed the conceptual following, that traditional study of the private socio-economic mode in towns and villages, fixed to beginning in 20th by parties establishments and representatives of marxist school of conduct's society.

Keywords: scientifically-economic progress bourgeoisie, exploiters classes, class struggle, economic policy new, and private enterprise working class, peasants, collectivization of agriculture.

"ПРОГРЕСИВНИЙ БЛОК" ЯК ЧИННИК ПАДІННЯ РОСІЙСЬКОЇ МОНАРХІЇ

У статті встановлюється наявність і характер зв'язку діяльності "прогресивного блоку" Державної думи та Державної ради у 1915 – 1917 роках з падінням російської монархії.

Ключові слова: «Прогресивний блок», Державна рада, Державна дума, російська монархія.

Постановка проблеми. Висвітлення впливу діяльності "прогресивного блоку" на розвиток внутрішньополітичної ситуації в Росії упродовж кількох останніх років її існування набуває важливого значення в очищенні історіографії від ідеологічних перекручень. **Мета статті** – виявити наявність та характер зв'язку діяльності "прогресивного блоку" палат народного представництва з падінням російської монархії. **Головне завдання** пов'язане з детальним аналізом програмних документів, декларацій, закликів парламентського об'єднання, змісту, спрямувань і вимог масових виступів очолюваних "прогресивним блоком" громадських формувань.

Аналіз актуальних досліджень. У радянській історіографії порушеної проблеми торкалися М.Лапін [6], О.Грунт [2], А.Аврех [1], В.Дякін [4], А.Слонимський [12], та Є.Черменський [14]. Усі вони вбачали у "прогресивному блоці" спрямовану на збереження монархічної системи безперечну реакційність. Авторка даної праці у 2005 р. опублікувала статтю, присвячену "прогресивному блоку", в якій висвітлювалась роль державних радників у створенні об'єднання та визначенні його програмних настанов [5]. Отже, це зумовлює необхідність встановлення впливу "прогресивного блоку" на процес падіння російської монархії.

Виклад основного матеріалу. Поразки на фронтах упродовж першої половини 1915 р. оберталися падінням авторитету монархічного уряду [8, с. 582]. За таких умов у Державній думі та Державній раді утворилося міжпалатне об'єднання під назвою "прогресивний блок". Останній ухвалив програму, яка передбачала амністію засуджених за політичні та релігійні злочини осіб, докорінні зміни заходів управління, законодавчу програму організації країни для перемоги, заходи підтримки соціального миру. Головною ж вимогою було утворення відповідального перед народним представництвом "уряду довіри" [9]. Однак Микола II означені вимоги залишав поза своєю увагою.

Осінь третього року війни стала порою занепадницьких настроїв. Бої виявились кривавішими, ніж у 1915 р. Кампанія 1916 р. обійшлася російській армії у два мільйони людей. До того ж полонені у цій цифрі становили вже не 40 відсотків, як під час великого відступу, а усього 10 відсотків [8, с. 584]. Це означало зростання бойових утрат у живій силі армії на 30 відсотків у порівнянні з попереднім роком і ще більше пригнічувало свідомість народу, формувало відповідну громадську думку. Здавалося, що війні не буде кінця. У робітничому, студентському,

---

© Зінченко Олена Володимирівна – кандидат історичних наук, доцент кафедри українознавства і політології Української інженерно-педагогічної академії (м.Харків).

інтелігентському середовищі все більше розповсюджувався циммервальдський погляд: це – імперіалістична війна, її потрібно припинити. Виникла нова формула “оборончества”, яка дозволяла поєднувати недавні патріотичні настрої з “Циммервальдом”: ми готові захищати Вітчизну, але ми не бажаємо завоювань, ми – за мир “без анексій і контрибуцій”, а отже, ми – проти влади, яка затягує війну заради імперіалістичних цілей. У різних відтінках цей настрої захоплював і ліві думські фракції: трудовиків, соціал-демократів і робітничу групу військово-промислового комітету [8, с. 584-585]. С.С.Ольденбург писав, що “Росія хвора війною”, перевтомлена нею, що ця хвороба складає “явище розпаду” суспільства і державності, до якого привела пропаганда “прогресивного блоку”. Автор наголошував, що російське суспільство, замість того, щоб усвідомити причини невдач, проникло переконанням, нібито вся справа – у недоліках влади. Діячі ж думського блоку продовжували стверджувати, що уряд “нікуди не годиться” [8, с. 585].

Гасла “прогресивного блоку” знаходили зростаючу підтримку навіть з боку тих сил, які раніше виступали, безумовно, на боці влади, і навіть об’єднане дворянство схвалювало кадетські гасла щодо “темних сил” та “уряду довіри”. Восени 1916 р. до кампанії блоку долучився і дворянський з’їзд. Уже рік до того вибори до Державної ради показали, що дворянство відходить від настроїв, які запанували під враженням революції 1905 р., і повертається до давніших помірковано-ліберальних традицій [8, с. 600-601]. На листопадовому з’їзді 1916 р. дворянство, яке у серпні 1915 р. засуджувало гасло “відповідального міністерства”, ухвалило резолюцію з думською формулою про “темні сили” і “міністерство, що користується довірою країни” [10]. Ці настрої розповсюджувались на світські та придворні кола, аж до членів імператорської фамілії. Всюди говорили про “темні сили” та про “міністерство довіри” [8, с. 601]. “Прогресивний блок” готував антиурядовий дворцевий переворот [7, т. 2 с. 244]. Він відіграв вирішальну роль у визначенні особового складу Тимчасового уряду, програми його дій та тактики втілення в життя програми [7, т. 2, с. 252].

“Прогресивний блок” справляв сильний вплив на широку громадськість країни, громадські організації, які швидко набули велетенського значення у справах обслуговування потреб війни, на демократично налаштовану інтелігенцію і взагалі на маси [15, с. 277]. Він спирався на Всеросійський союз міст, Всеросійський союз земств, військово-промислові комітети, купецькі управи, різні біржові комітети, об’єднане дворянство тощо [15, с. 279]. Уряд забороняв друкувати виступи депутатів – учасників “прогресивного блоку”, однак їх тексти розмножувалися найрізноманітнішими способами і “досить щедро” поширювалися серед населення [15, с. 283]. На громадську думку впливало і розповсюдження широкої нелегальної літератури, листів ліберальних діячів, резолюцій різних з’їздів, що розхитувало устої царського трону. Восени 1916 р. царська монархія втратила і той невеликий кредит у відсталій частині населення, що підтримувався пресою, поліцією та церквою [15, с. 338].

Особливо великий вплив виступи “прогресивного блоку” справляли на солдатську масу [14, с. 346]. Представники робітничих організацій, згідно з настроями широких прошарків робітничого класу, вимагали від думської більшості застосування усіх можливих, не зупиняючись і перед крайніми, засобів, щоб шляхом вільно і широко розповсюджених думських звітів ознайомити населення та армію з роботою Державної думи [15, с. 288]. “Блок” знаходив підтримку і з боку меншовиків та есерів [15, с. 296].

Події середини 1916 р. показували все більше падіння авторитету уряду, формували відповідну громадську думку про царську адміністрацію. 20 жовтня 1916 р. “прогресивний блок” ухвалив чергову декларацію. Вона констатувала, що Державна дума приступає до своєї роботи у дні тяжких випробувань і бентежного громадського настрою й усвідомлює необхідність будь-якою ціною довести війну до переможного кінця [3, с. 98]. Говорилося про те, що діяльність уряду протягом

минулого року створила серйозні перешкоди на шляху успішної боротьби, продемонструвавши безсилля вирішувати проблеми війни і внутрішнього стану країни. І, як наслідок цього, недовіра до влади перейшла в обурення. Такі дії слугують на користь ворогові [3, с. 98]. У декларації говорилось, що громадські організації, які працювали на потреби війни, було несправедливо скривджено і взято під підозру та поліцейський нагляд. Така зневага влади до величного народного пориву, замість того, щоб залучити усі сили країни до загальної боротьби з ворогом, вносить розбрат і створює ґрунт для переваги особистих устремлінь над громадськими [3, с. 98].

На думку автора цієї статті, в декларації мала місце не тільки правда, але й демагогія. Адже в породженій великою війною внутрішньополітичній ситуації поряд з фактами неспроможності уряду адекватно реагувати на виклики доби діяли і такі важливі чинники, як підривна робота іноземних розвідок, спрямована на поразку царизму у війні та на перетворення останньої на громадянську, революційні формування, ідеологічна диверсія у вигляді листівок, брошур, газет, які фінансувалися, друкувалися ворогом і мільйонними накладами розповсюджувалися на фронтах та в тилу і формували спрямовану на деморалізацію солдатської маси, активізацію революційних сил, радикалізацію вимог робітників громадську думку. Значний вплив справляла підривна робота спеціальних німецьких батальйонів, які було сформовано із переодягнених у солдатські мундири офіцерів, що володіли російською мовою і удавалися до агітаційного “братання” на східному фронті з метою розкладання російської армії. Певну частку демагогії вносила у визначення змісту та спрямування декларації і подібних їй документів боротьба за владу. Про це свідчать гіперболізація як засіб впливу і переконання та публіцистичність викладу. О.Г.Слонімський писав з цього приводу, що боротьба “прогресивного блоку” визначала і засоби боротьби – особисте знеславлення супротивника, що у свою чергу змушувало удаватися до наклепів та інсинуацій [12, с. 269]. Останнє слово Державна дума звертала до воїнів. Декларація закінчувалась висловленням їм вдячності за подвиги, вшануванням пам’яті жертв, що полягли у безконечних боях, і твердої, непохитної віри у те, що настане день перемоги, яка окупить принесені у жертву рідній землі горе і муки [3, с. 98].

З початком листопада 1916 р. Дума та Рада відновили свої засідання, які мали протягом кількох днів ухвалити підготовлений урядом бюджет. Сесія відкрилася декларацією “прогресивного блоку”, у якій було перераховано багато серйозних перешкод на шляху до успішного завершення війни. Центром уваги стала промова вождя російського лібералізму П.М.Мілюкова. Основною думкою оратора була нездатність уряду і його небажання впоратися з труднощами, що впливали з умов воєнної доби. Особливо сильні удари було спрямовано проти глави уряду того часу Б.В.Штурмера. Останнього робили центром германофільського напрямку придворних кіл і підозрювали у прямій зраді [11, с. 280].

Програмні виступи членів “прогресивного блоку” перенеслися далеко за межі Таврійського палацу. Початок зими 1916 р. ознаменувався низкою з’їздів, які відкривали широку можливість використання їх для підсилення наступу на владу. Політика царського уряду не знаходила опори навіть у середовищі вірнопідданого дворянства. З’їзд представників дворянських громад 28 листопада 1916 р. прилучився до поміркованих вимог «прогресивного блоку» [11, с. 282]. 26 листопада Державна рада ухвалила заяву, в якій підкреслювалась необхідність рішучого усунення впливу на державні справи “прихованих безвідповідальних сил” і утворення уряду, справді згуртованого і об’єднаного визначеною програмою, що спирається на довіру країни, і саме тому є здатним на спільну з законодавчими установами діяльність [11, с. 283]. 27 листопада 1916 р. з’їзд об’єднаного дворянства, що ще рік тому закликало Миколу II до боротьби з “прогресивним блоком”, в ухваленій резолюції підкреслив необхідність створення сильного уряду, який був

би здатним до спільної із законодавчими установами роботи і згуртований єдністю спільної програми [10]. В останні дні листопада 1916 р. програмні вимоги “прогресивного блоку” знайшли відгук у заяві Московського біржового комітету, Московської купецької управи, Московського комітету хлібної біржі, Московського комітету м'ясної біржі та Московського комітету біржі харчових продуктів [11, с. 284].

Одночасно з означеною заявою вимоги “прогресивного блоку” підтримали своєю резолюцією робітники оборонних заводів, центрального та окружного військово-промислових комітетів [11, с. 284-285, 288]. 9 грудня 1916 р. у Москві розпочав роботу загальноземський з'їзд. Ухвалена ним резолюція заявляла про необхідність створити уряд, гідний великого народу і сильний відповідальністю перед народом та народним представництвом [11, с. 259]. Ухвалена 11 грудня 1916 р. резолюція представників різних громадських організацій “усіх класів населення”, що зібралися “на продовольчу нараду”, висловлювала рішучий протест проти звичної політики старої влади [15, с. 248]. Мотивувалась необхідність зміни державного устрою і виголошувались заклики до її здійснення. Наголошувалось нагальне завдання моменту об'єднання усіх прошарків і класів населення у міцно спаяну організацію, здатну вивести народ із глухого кута, а також рішучість Державної думи очолити маси, щоб неухильно і мужньо довести розпочату велику справу до кінця, без жодних компромісів, жодних поступок. Декларація зверталася до армії із закликом підтримати Думу вирішити таке завдання. [15, с. 248-249]. Після ухвалення громадськими організаціями резолюції 11 грудня 1916 р. у великих містах ходили по руках й інші документи, що зверталися до різних верств населення Росії [15, с. 257-260].

Усе це свідчить, що змагання за владу “прогресивного блоку” виходили за межі парламентських методів боротьби: підготовка до перевороту з метою заміни монарха на троні, заклики до повалення “старого режиму”, системи самодержавства, розповсюдження з парламентської трибуни наклепів, інсинуацій, позбавлених реалістичних підстав звинувачень, подання фактів нерозпорядливості в тилу, невдач на фронтах та помилок як свідоме шкідництво та зраду. Одночасно вони спростовують традиційне в радянській історіографії твердження, що прогресуючий розвиток революційної ситуації в Російській імперії восени 1916 р. виявився наслідком пропагандистської та організаторської роботи більшовицької партії.

І таке спростування підтверджується словами С.С.Ольденбурга [8, с. 600-601], О.Г.Шляпникова [15, с. 277, 279], О.Г.Слоніського [12, с. 269], які писали, що у листопаді-грудні 1916 р. саме “прогресивний блок” організував виступи широких народних мас на підтримку його гасел та вимог. Останній підкреслював, що наслідком політичної діяльності лібералів у вирішальний історичний момент – з осені 1916 р. – стала революційна ситуація, і країна почала швидко наблизитися до революції, до перемоги Лютневої революції включно [12, с. 9]. Він визнавав і визначальну роль ліберальної буржуазії в організації зростаючого масового руху наприкінці 1916 р. [12, с. 269]. О.Г.Слоніський писав з цього приводу, що організовані “прогресивним блоком” виступи широких мас більшовики використали належним чином. Адже листопад та грудень були місяцями спаду робітничого руху, і виступи “прогресивного блоку” опинилися в центрі уваги політичного життя країни [12, с. 9].

Розповсюджені в масах звернення, декларації, заклики, резолюції, постанови свідчили про зростання впливу ідей цього парламентського об'єднання і падіння авторитету влади. Ненависть до уряду проникла у самі низи. О.Г.Шляпников констатував, що уряд це знав, відчував і готувався до боротьби, озброював городових, навчав їх стріляти з кулеметів та гармат [15, с. 262-263]. Прагнення “прогресивного блоку” до влади шляхом розширення, загострення та інтенсифікації боротьби проти уряду, яку парламентське об'єднання проводило з метою попередити соціальний вибух у країні, послабляло і без того слабку владу і

наближало те, чого прагнуло уникнути. Фактично блокісти сприяли лівим екстремістам у революціонізуванні народних мас, у тому числі і мільйонів озброєних солдатів, які і без їхньої участі зазнавали сильного впливу циммервальдських ідей.

Передостанню крапку у підтримці гасел “прогресивного блоку” поставила ухвалена у січні 1917 р. резолюція новгородського дворянства. У ній говорилось, що коли не буде створено “уряду довіри”, Росія загине у вирі невпинних пристрастей [15, с. 260-261]. Після вбивства 17 грудня 1916 р. Г.Распутіна, за висловом П.М.Мілюкова, в країні склалися усі обставини відкритої і цілком легальної боротьби проти уряду. Наприкінці грудня представники “прогресивного блоку” провели переговори з представниками земського і міського союзів з питання, що зробити у випадку краху, щоб країна отримала необхідну їй владу. П.М.Мілюков констатував, що у цих попередніх переговорах і намітився той уряд, який виник унаслідок перевороту 27 лютого [7, т. 2, с. 350].

Останнім актом державних радників стала надіслана ними 28 лютого 1917 р. телеграма Миколі II [13]. В ній говорилося про повний розлад транспорту і відсутність підвозу необхідних матеріалів, про зупинки заводів і фабрик, вимушене безробіття і викликане розладом транспорту надзвичайне загострення продовольчої кризи і доведення народних мас до відчаю. Усе це вилилось у народні заворушення стихійної сили, до цього руху приєднуються і війська. Уряд, який ніколи не користувався довірою в Росії, був остаточно дискредитований і не здатний впоратися з грізним становищем. Імператора наполегливо переконували, що подальше перебування уряду при владі означає цілковиту загибель законного порядку і тягне за собою неминучу поразку у війні, загибель династії і величезні нещастя для Росії. Державні радники вбачали останній і єдиний засіб у рішучій зміні монархом напрямку внутрішньої політики відповідно до неодноразово висловлених народним представництвом, станами і громадськими організаціями побажань про негайне скликання законодавчих палат, відставку чинної Ради міністрів і доручення особі, яка заслуговує на всенародну довіру, подати імператору на затвердження список нового кабінету, здатного управляти країною у цілковитій згоді з народним представництвом [13].

Висновки і перспективи подальших досліджень. Викладений матеріал дозволяє дійти таких висновків. Реалізація програмної вимоги “прогресивного блоку” щодо формування відповідального перед палатами народного представництва “уряду довіри” могла б створити альтернативу подальшого історичного розвитку Росії: реальну можливість досягнення перемоги у війні та уникнення небачених у світі революційних потрясінь.

З іншого ж боку, “прогресивний блок” своєю боротьбою за прихід до влади послаблював систему російської влади. Члени блоку поряд з правдивими фактами, яких зовсім не бракувало, удавалися до особистої критики, наклепів, інсинуацій, а також до закликів повалення системи монархічної влади. Така тактика фактично не відрізнялася від тактики революційних екстремістів. Більшовики з успіхом використали розпропагандовані лібералами широкі народні та солдатські маси у досягненні власних цілей. “Прогресивний блок” схилив Миколу II до зречення на підставі звинувачень уряду російської монархічної системи у неспроможності досягти перемоги на фронтах і впоратися з внутрішніми соціально-економічними проблемами, які боляче вражали народні маси. Пізніше більшовики використали таку ж тактику у поваленні Тимчасового уряду, звинувачуючи його у неспроможності вирішити внутрішні проблеми і досягти перемоги на фронтах. Слід також зазначити необхідність додаткової конкретизації впливу “прогресивного блоку” на падіння російської монархії.

1. Аврех А.Я. Распад третьеиюньской системы / А.Я.Аврех. – М. : Наука, 1985. – 260 с.
2. Грунт А. «Прогрессивный блок» / А.Грунт // Вопросы истории. – 1945. – № 3-4. – С. 108-117.
3. Декларация блока // Красный архив. – 1933. – Т. 56. – С. 98.

4. Дякин В.С. Русская буржуазия и царизм в годы первой 1914-1917 мировой войны. / В.С.Дякин . – М. : Наука, 1967. – 373 с.
5. Зінченко О.В. Російські державні радники і “прогресивний блок” (серпень 1915 – лютий 1917 рр.) / О.В.Зінченко. // Культура народів Причорномор'я. Научний журнал. – Симферополь, 2005. – Іюнь, № 63. – С. 108-112.
6. Лашин Н. Прогрессивный блок в 1915 – 1917 гг. / Н.Лашин. // Красный архив. – 1932. – Т. 50/51. – С. 117 – 122.
7. Миллюков П.Н. Воспоминания. / П.Н.Миллюков. [В 2-х т.] – М.: Современник, 1990.
8. Ольденбург С.С. Царствование императора Николая II / С.С.Ольденбург. – М.: Терра, 1992. – 641 с.
9. Программа министерства общественного доверия (Минимум условий, необходимых для восстановления доверия страны к власти) // Красный архив. –1932. – Т. 50/51. – С. 158-159.
10. Резолюция съезда объединенных дворянских обществ 27 ноября 1916 г. // РДЦА, ф. 892, оп. 1, д. 1581, л. 1 – 2.
11. Родзянко В.М. Крушение империи. / В.М.Родзянко. – Харьков: Интербрук, 1990. – 263 с.
12. Слоимский А.Г. Катастрофа русского либерализма. Прогрессивный блок накануне и во время Февральской революции 1917 г. / А.Г.Слоимский. – Душанбе : ИРФОН, 1975. – 320 с.
13. Телеграмма выборных членов Государственного Совета 28 февраля 1917 г.// Красный архив. – 1927. – Т. 21. – С. 18.
14. Черменский Е.Д. IV Государственная Дума и свержение царизма / Е.Д.Черменский. – М.: Мысль, 1976. – 319 с.
15. Шляпников А.Г. Канун семнадцатого года. Семнадцатый год / А.Г.Шляпников. – М.Политиздат, 1992. – 383 с.

В статье устанавливается наличие и характер связи между деятельностью “прогрессивного блока” Государственной думы и Государственного совета в 1915 – 1917 годах и падением российской монархии.

Ключевые слова: «Прогрессивный блок», Государственный совет, Государственная дума, российская монархия.

In article presence and character of communication between activity «the progressive block» the State Duma and the State council in 1915 – 1917 and falling of the Russian monarchy is installed.

Keywords: “the progressive block”, the State council? the State Duma, the Russian monarchy.

Лідія Нестеренко

ВОЛОСТІ ЧЕРНІГІВСЬКОЇ ГУБЕРНІЇ В ПЕРШІЙ ПОЛОВИНІ ХІХ ст.

На основі архівних джерел у статті проаналізовано процес утворення та реформування волостей Чернігівської губернії в першій пол. ХІХ ст.

Ключові слова: волость, губернія, державні маєтності, сільські товариства.

В останній чверті ХVІІІ ст. російським урядом активно впроваджувався курс на ліквідацію полково-сотенного устрою на Лівобережній Україні. Проведення адміністративно-територіальної реформи було здійснено без урахування колишніх кордонів полків та сотень і з повним зруйнуванням старої адміністративної системи. На Чернігівщині це проявилось у створенні Чернігівського намісництва та повітів (1781 – 1782 рр.) замість ліквідованих Чернігівського полку та сотень, утворенні Малоросійської (1797 р.), а згодом і Чернігівської губернії (1802 р.), до складу якої увійшло 12 повітів: Борзнянський, Глухівський, Городнянський, Козелецький, Конотопський, Мглинський, Ніжинський, Новгород-Сіверський, Новозибківський, Сосницький, Стародубський і Чернігівський, Малоросійського генерал-губернаторства (1802 р.) [1]. Однією із складових цієї реформи стало утворення нових адміністративно-територіальних одиниць – волостей (1797 р.).

Упродовж першої половини ХІХ ст. адміністративний устрій Чернігівської губернії неодноразово змінювався. Указом Сенату від 27.03.1803 р. в губернії були створені ще три повіти: Кролевецький, Остерський та Суразький. У 1808 р. з Нового міста повітові установи були перевезені в Новозибків, і повіт отримав назву Новозибківський [2]. Надалі кордони губернії і повітів залишалися сталими. Реформування проходило лише на рівні волостей.

Завданнями нинішнього дослідження є показ процесу утворення адміністративно-територіальних одиниць – волостей та їх реформування в першій половині ХІХ ст.

Джерельною базою для написання дослідження стали матеріали фондів Державного архіву в Чернігівській області.

На початку ХVІІІ ст. на Лівобережній Україні в контексті руйнування соціальної структури відбувалось утворення соціальної групи державних селян. Упродовж століття до цієї категорії поступово увійшли магістерські, ратушні, рангові, монастирські селяни та ін. В останній чверті ХVІІІ ст. у відання держави перейшли і козаки.

7 серпня 1797 р. за ініціативою експедиції державного господарства Павло І підписав указ „Про поділ казенних населених пунктів на волості і про порядок їх внутрішнього управління”. Згідно з указом встановлювалась нова адміністративна одиниця – волость. „Волості, – на думку О. Русова, – були єдиними органами станового управління нижніх не привілейованих класів, що не звільнялися від тілесних покарань” [3].

Волость охоплювала населення декількох населених пунктів, але не більше 3 тис. ревізьких душ. Назва волості визначалася назвою населеного пункту, в якому перебувало волосне правління. Приміщення для волосного правління наймали або будували. На 1820 р. в Полтавській губернії було 135 волостей і 27 староств, у Чернігівській губернії нараховувалась 71 козача волость і 31 волость державних селян, усього 102 волості. Так, у Борзенському (Борзнянському), Чернігівському,

---

© Нестеренко Лідія Олександрівна – науковий співробітник відділу філософії освіти та освітніх технологій НДІУ (м. Київ).

Остерському та Ковельському (Козелецькому) повітах було по 10 волостей, Сосницькому – 9, Кролевецькому – 8, Ніжинському і Конотопському – по 7, Глухівському – 6, Городницькому (Городнянському) – 5, Стародубському, Мглинському, Новгород-Сіверському, Суразькому – по 4. Найменшим за чисельністю був Новозибківський повіт, до складу якого входило лише 3 волості [4]. Таким чином, у залежності від кількості населення у волості та відстані між населеними пунктами в середньому на один повіт припадало від 4 до 10 волостей.

У кожному з повітів були волості козачі та державних селян. Проте їх кількість залежно від географічного розміщення повіту була різною. В південних густонаселених регіонах губернії, де компактно проживали козаки, основну масу складали козачі волості. Так, з 10 волостей Борзенського повіту 9 були козачими, з 10 волостей Козелецького повіту до козачих належали 8 волостей, з 10 волостей Чернігівського повіту були козачими 7, з 9 волостей Сосницького повіту до козачих належали 7, а з 8 волостей Кролевецького повіту також 7 були козачими. В інших густонаселених повітах кількість козачих волостей була дещо меншою. Так, в Конотопському і Ніжинському повітах числились козачими по 6 волостей. Винятком був лише один з найгустонаселеніших державними селянами і козаками повітів губернії – Остерський, в якому з 10 волостей лише 4 були козачими. В північних повітах, де проживали переважно державні селяни, ситуація була протилежною. Кількість самих волостей в них була невеликою, проте переважала кількість волостей державних селян. Так, з 4 волостей Суразького повіту козакою була лише одна, у Новозибківському повіті 2 волості належали державним селянам і одна козакам, по 2 волості козаків і державних селян було в Новгород-Сіверському повіті [5].

У середньому у кожній волості проживало від 1 до 3 тис. душ. Найменш населеною була Обмачевська волость Конотопського повіту, в якій проживало лише 927 державних селян. Найбільш населеними були Попогорська волость Суразького повіту, де проживали державні селяни чисельністю 3 161 душа, Вересоцька волость – 3198 козаків і Носівська волость Ніжинського повіту, в якій було 3456 козаків, Почепівська волость Мглинського повіту з населенням 3704 душі [6]. Таким чином, головними чинниками при утворенні волостей були: близькість усіх населених пунктів до волосного центру та визначена законом кількість населення волості. При цьому державою було збережено окремі волості для козацтва і державних селян.

У 1834 р. намітилась тенденція до реформування системи управління у державних селян та козаків. Це проявилось в утворенні попечительств і станів. У Чернігівській губернії було створено не менше 10 попечительств. Згідно з реформою, було змінено у бік збільшення і самі волості. У Ніжинському повіті з 7 волостей залишилися три: Веркіївська (5 277 ревізьких душ), Носівська (5 905 ревізьких душ) і Талалаївська (5 775 ревізьких душ) волості. Решта волостей була ліквідована. У Борзенському повіті з 10 волостей залишилися чотири: Іченська (4 334 ревізькі душі), Комарівська (5 129 ревізьких душ), Шаповалівська (5 606 ревізьких душ) та Івангородська (5 622 ревізькі душі) [7]. Подібна ситуація була і в інших повітах.

Згідно з реформою, волості поділялися на стани. У кожній було утворено від 3 до 5 станів. У 1834 р. в Комарівській волості Борзенського повіту було 5 станів, у Шаповалівській, Івангородській, Іченській – по 4 стани. Подібна ситуація була і в Ніжинському повіті. У Веркіївській волості налічувалося 5 станів, у Талалаївській – 4, Носівській – 3 стани [8].

У кожен стан входило від 2 до 6 населених пунктів. Законодавством визначався і його адміністративний центр. За назвою цього поселення йменувався стан. Як правило, становим центром ставав найбільший населений пункт. Кількість жителів у стані коливалася від 700 до 2 тисяч осіб. До складу Веркіївської волості Ніжинського повіту входило 12 населених пунктів, які були розподілені на 5 станів. У перший входило лише одне містечко Веркіївка з населенням 1 400 ревізьких душ. У другий стан, що був у с. Заньках, входило 4 села, а саме: Заньки (320 ревізьких душ), Велика Кошелівка (263 ревізькі душі), Мала Кошелівка (211 ревізьких душ) і Дрімайлівка (400 ревізьких душ). Усього 1194 ревізькі душі. Третій стан розташовувався у с. Вересоч. Сюди було включено 2 села: Вересоч (574 ревізькі душі) і Хибалівка (477 ревізьких душ). Усього 1051 ревізька душа. До четвертого стану, який містився

у с. Орлівці, входило також 2 села: Орлівка (711 ревільких душ) і Дроздівка (615 ревільких душ). Усього 1326 ревільких душ. П'ятий стан, до складу якого ввійшли Смолянка (358 ревільких душ), Стодоли (207 ревільких душ), Переходівка (141 ревілька душа), був розміщений у с. Смолянці. Всього 706 ревільких душ [9]. Таким чином, з метою зменшення фінансування на обслуговування волосних правлінь у 1834 р. кількість волостей у Чернігівській губернії було зменшено. В зв'язку з тим, що у волостях значно збільшилось населення, було проведено розподіл волостей на стани.

Реформу управління державними селянами викликала криза кріпосницького ладу, наслідком якої стало розорення селян. У кінці 30-х – поч. 40-х років з'явився ряд законів, які внесли зміни у становище, господарство і побут населення, котре перебувало у віданні держави. Їх проведення тісно пов'язане з ім'ям П. Д. Кисельова, який перебував на посаді міністра з 1837 р. по 1856 р. Найвдалішу характеристику цього державного діяча дав баварський посланник граф Оттон Де-Бре: „Граф Кисельов є у внутрішньому управлінні імперією представником прогресу й руху вперед, якщо ці слова взагалі можна застосувати до цієї країни. Він переконаний противник кріпосного права..., людина розумна, якій притаманні кмітливість, велике працелюбство та чесність” [10].

Закон від 30 квітня 1838 р. встановлював чотириступеневу систему управління на місцях: палати державних маєтностей – окружні – волосні – сільські управління. А з утворенням Міністерства державних маєтностей волосні правління перейшли під його юрисдикцію.

У повітах одночасно з палатою були створені окружні правління. Чернігівська губернія в адміністративному відношенні була розділена на 12 округів [11]. Після відкриття палат майже півроку було витрачено на організацію нижчої ланки управління. Реорганізуючи управління державними селянами, законодавець сумнівався, чи зберігати традиційну волость 1797 р., чи, обминувши цю ланку, встановити безпосередню владу урядових чиновників і сільських виборних. Врешті-решт, було вирішено на певний час волость зберегти, надавши їй інформаційні та спостережні функції. З точки зору М. Сперанського і П. Кисельова, деякий надлишок адміністрації не був шкідливий, він допомагав встановити більш розгалужену, всеосяжну, а отже, й ефективнішу систему керівництва „вільними сільськими обивателями” [12].

Розглянувши наданий Чернігівською губернською підготовчою комісією проект розподілу округів державних маєтностей губернії на волості і сільські товариства, міністр державних маєтностей П. Д. Кисельов затвердив його циркуляром № 2 032 від 25. 11. 1838 р. [13].

Проте законодавець змінив і розвинув правову конструкцію 1797 р. Перш за все було зменшено кількість волостей. У Полтавській губернії кількість волостей зменшилась удвічі. Їх залишилося 62 і 174 стани [14].

У 1851 р. у Чернігівській губернії нараховувалось 50 волостей і Беловезький округ, у якому проживали колоністи. На кожен з 12 округів губернії тепер у середньому припадало лише по 4-5 волостей. Проте до Конотопського, Сосницького, Городницького округів входило по 3 волості, до Борзенського і Новгород-Сіверського – по 6. Волості козаків і державних селян Чернігівської губернії в більшості були змінені, за винятком Носівської і Веркіївської волостей Ніжинського округу, Стародубської і Почепської волостей Стародубського округу, Кобижчанської волості Козелецького округу, в яких проживали лише козаки, та Неглюбської волості Новозибківського округу і Жукинської волості Остерського округу, в яких проживали лише державні селяни. Окремою адміністративною одиницею так і залишився Беловезький округ Борзенського повіту [15].

Кількість населення однієї волості збільшувалось з 3 до 6 тис. ревільких душ чоловічої статі. Вже через кілька років після реформи у окремих волостях кількість населення була набагато більшою за визначені законом розміри. У Понорницькій волості Кролевецького округу у 1851 р. проживало 7 376 осіб чоловічої статі, у Сачковській волості Новозибківського округу – 7 291 осіб, у Голенській волості Конотопського округу – 7 192 осіб, у Яцковській волості Стародубського округу –

7 135 осіб, у Мишковській волості Стародубського округу – 6 843 особи, у Попівській волості Новозибківського округу – 6 718 осіб, в Остерській волості Остерського округу – 6 318 осіб, в Гоголівській волості цього ж округу 6 297 осіб чоловічої статі. Проте залишились і невеликі за населенням волості, такі як Жукинська Остерського округу (3 613 осіб чол. статі), Голубовська волость Новозибківського округу (3 169 осіб), Беловезький округ Борзенського округу (831 особа колоністів), Биховська волость Новгород-Сіверського округу (4 475 осіб), Неглюбська Новозибківського округу (4 707 осіб), Козелецька Козелецького округу (4 455 осіб) [16].

Волость складалась із декількох суміжних сільських товариств, якщо вони були розсіяні на великій віддалі, то кордони волості скорочувались так, щоб віддаль населених пунктів від волосного центру не перевищувала 40 верст або двох днів дороги. На відміну від закону 1797 року, до волості були приписані суміжні державні незаселені землі та оброчні, виключаючи лісові. Цим законодавець хотів забезпечити державні маєтності від усяких спроб захоплення і незаконної експлуатації [17].

Законодавством заборонялося розчленовувати поселення на декілька сільських товариств, але дозволялось об'єднувати в одне сільське товариство декілька сусідніх малолюдних поселень з тим, щоб відстань між різними населеними пунктами становила близько 15 верст, а загальна кількість досягала 1500 ревських душ. Нерідко цей пункт положення порушувався, особливо в тих регіонах, де проживали різні категорії селян. Це стосується Чернігівської та Полтавської губерній, де в одних поселеннях мешкали державні селяни і козаки. Виконання цими категоріями населення неоднакових за кількістю платежів, а також відмінності у виконанні рекрутської повинності викликали труднощі та незручності для урядовців. Через це поселення, в яких проживало багато козаків і державних селян, ділили, утворювали два сільські товариства.

Так, в Шаповалівській волості Борзенського округу в середині XIX ст. було два Висоцьких товариства: козацьке і селянське. Окрім них, існувало ще три козацьких товариства: Шаповалівське, Тростянецьке, Стрільницьке [18]. В Остерській волості Остерського округу також існували Волчковське козацьке і Волчковське селянське товариства, у Гоголівській волості – Трехухівське козацьке і Трехухівське селянське товариства [19]. У малолюдних населених пунктах, віддалених від сусідніх, могли утворитися самостійні сільські товариства. Кількість сільських товариств у кожній волості була різною. Це залежало, насамперед, від кількості населення, що проживало на території волості. Так, у 1854 р. в Жукинській волості Остерського округу було лише 3 товариства, в яких мешкали державні селяни, у Летківській і Гоголівській по 2 козацькі і по 3 селянські товариства, у Моровській – 2 козацькі і 4 селянські товариства, а в Остерській волості – 4 козацькі і 3 селянські товариства [20]. Всього у Чернігівській губернії у 1853 р. було 259 сільських товариств [21].

У зв'язку з початком Кримської війни з метою економії видатків на місцеві потреби в Чернігівській губернії була знову проведена адміністративна реформа. Цього разу значні зміни відбулися у складі сільських товариств. Проте вони зачепили і волості. В 1855 р. Борзенська волость була приєднана до Шаповалівської. Із 9 сільських товариств, що були в цих двох волостях, 5 скоротили [22]. Так, козацька громада с. Високого у мирському приговорі вирішила відійти до Тростянського козацького товариства, громада с. Прачів – до Ядутинського, громада с. Новоселівки – до Шаповалівського. З переходом цих громад Висоцьке козацьке правління було розформоване. Також було розформоване і Стрільницьке товариство. Діючими в Шаповалівській волості залишились Шаповалівське і Тростянське товариства, до складу яких увійшли населені пункти Стрільницького товариства [23]. Із 6 товариств Борзенської волості в Шаповалівську волость відійшли Борзенське товариство, до складу якого увійшли населені пункти Оленівського і частина Великозагорівського товариств, а Ядутинське товариство злилося з Красноставським. Решта населених пунктів увійшла до складу інших сусідніх 2 волостей [24]. Усього ж внаслідок реформи в Чернігівській губернії було скорочено значну частину сільських товариств, залишилося 42 волості і 4 окремі товариства на праві волостей з чисельністю 625 тис. душ обох статей. В цілому на кожен волость припадало в середньому близько 13 тис. душ [25]. Це було останнє реформування адміністративного поділу Чернігівської губернії до Великих реформ.

На поч. 60-х рр. XIX ст. поряд із реформуванням самоврядування у поміщицьких селян проходило реформування і у державних селян. 5 березня 1861 р. Олександр II підписав указ про застосування основних засад положень 19 лютого щодо селян, які проживали на державних землях. У зв'язку з цим почалася розробка нового проекту реформи самоврядування у державних селян.

У Чернігівській губернії знову було відкрито 10 волостей державних селян і козаків. У Борзенському окрузі – Івангородська, Борзенська, Плисецька і Фастовецька; у Городницькому – Ярославичська, Тупичівська і Петрушинська; у Чернігівському окрузі – Брусилівська і Березинська; у Стародубському – Курковська волості [26]. Подальше реформування волостей відбувається в 1866 р., коли були утворені спільні волості для козаків, державних та поміщицьких селян.

Таким чином, у зв'язку з поспішним утворенням у кінці XVIII ст. та реформуванням у 30-х рр. XIX ст., волості в багатьох місцевостях налічували невелику кількість жителів, що призвело до неспроможності населення забезпечити утримання волосних правлінь, фінансувати будівництво громадських споруд та ін. Ця обставина і спричинила подальше адміністративне реформування волостей у середині 50-х рр. XIX ст. у бік їх укрупнення. Отже, в результаті змін у Чернігівській губернії протягом шістдесяти років кількість волостей було скорочено удвічі.

1. Чернігівщина. Енциклопедичний довідник / за ред. А.В.Кудрицького. – К. : Українська Радянська Енциклопедія. – 1990. – С. 867.
2. Там само. – С. 867.
3. Русов А. А. Описание Черниговской губернии: в 2 т. / Русов А.А. // – Чернигов, 1899. – Т. 1. – С. 181.
4. Державний архів Чернігівської області (далі ДАЧО). – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 2346. – Арк. 68–73.
5. Там само. – Арк. 68–73.
6. Там само. – Арк. 68–73.
7. Там само. – Ф.807. – Оп. 1. – Спр. 3. – Арк. 45–46.
8. Там само. – Арк. 45–46.
9. Там само. – Арк. 45–46.
10. Орлик В. М. Палати державних маестностей українських губерній у фінансовій політиці Російської імперії / Орлик В. М. // УІЖ. – 2004. – № 2. – С. 113.
11. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при 1-ом отделении Департамента Генерального штаба [сост. Мицевич]. – СПб. : Типография Генерального штаба, Т.12.–Ч.2. Черниговская губерния. 1851. – С. 8-13.
12. Дружинин Н. М. Государственные крестьяне и реформа П. Д. Киселёва: в 2 т. / Дружинин Н. М. – М.-Л. : Издательство АН СССР. – Т. 1: Предпосылки и сущность реформы. – 1946. – С. 544–545.
13. ДАЧО. – Ф. 128. – Оп. 1. – Спр. 164. – Арк. 1.
14. Лазанская Т. И. Государственные крестьяне в период кризиса феодально-крепостнической системы / Лазанская Т. И. – К. : Наукова думка, 1989. – С. 72.
15. Военно-статистическое обозрение Российской империи издаваемое по Высочайшему повелению при 1-ом отделении Департамента Генерального штаба – С. 11–13.
16. Там само. – С. 11–13.
17. Дружинин Н. М. Вказана праця. – С. 545.
18. ДАЧО. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 168. – Арк. 31.
19. Там само. – Ф. 571. – Оп. 1. – Спр. 9. – Арк. 1–60; Спр. 11. – Арк. 1–40.
20. Там само. – Спр. 9. – Арк. 1–60; Спр. 11. – Арк. 1–40.
21. Там само. – Ф. 159. – Оп. 1. – Спр. 129. – Арк. 12.
22. Там само. – Ф. 807. – Оп. 1. – Спр. 852. – Арк. 64.
23. Там само. – Спр. 607. – Арк. 18.
24. Там само. – Спр. 1202. – Арк. 21.
25. Там само. – Ф. 159. – Оп. 1. – Спр. 138. – Арк. 14.
26. Там само. – Ф. 127. – Оп. 1. – Спр. 1911. – Арк. 1874–1875.

На основе архивных источников в статье проанализирован процесс образования и реформирования волостей Черниговской губернии в первой пол. XIX в.

In the article on the base of archive sources author analyzed process of reformation a volost of Chernihiv province in the first half of the XIX century.